

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet:
<http://www.vrouwengeschiedenis.nl>

Redactie

Greetje Bijl
 Sophie Bollen (eindredactie)
 Cath van Meurs
 Eva Midden (eindredactie)
 Mariken Schuur (hoofdreductie)
 Hilde Timmerman
 Mieke de Vos (penningen)

Redactieadres

Mariken Schuur
 RUG/Faculteit der Letteren
 Postbus 716
 9700 AS Groningen
 E-mail: m.l.schuur@rug.nl
 Tel: 050-3637752

Lidmaatschap

VVG, p/a IIAV, Obiplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812.
 Internet: www.vrouwengeschiedenis.nl
 Voor privé-personen bedraagt de contributie € 25,- per jaar (lidmaatschap); reductie-lidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder € 700,- p.m.): € 20,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering.
 Voor instellingen kost een abonnement op *Historica* € 20,-. Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.
 U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het **VVG-girnummer 4102980**, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij:

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

- **Anneke Mulder-Bakker** (voorzitter)
 Universiteit Leiden, A.B.Mulder-Bakker@rug.nl
- **Machteld de Metsenaere** (vicevoorzitter)
 Vrije Universiteit Brussel,
 Machteld.De.Metsenaere@vub.ac.be
- **Eveline Buchheim** (secretaris)
 NIOD, E.Buchheim@niod.nl
- **Maaike Messelink** (penningmeester)
 maaike.messelink@gmail.com
- **Annemieke Windt** (website)
 annemieke.windt@hetnet.nl
- **Evelien Rijsbosch** (IIAV)
 E.Rijsbosch@iav.nl
- **Renée Beukers** (onderwijs)
 Hogeschool Edith Stein, beukers@edith.nl
- **Mieke de Vos** (Historica)
 miekedevos@planet.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Maria Grever (EUR)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV), www.iiav.nl

ISSN 1382-3914

Lay-out:

Marieke Bausch
 Bausch Graphic Design

Druk:

Zet & Print, Naarden

Distributie:

AM-groep, Hoofddorp

Foto omslag:

Marie Elisabeth Belpaire, portret 1938. Bron: AMVC-lettershuis.

NASCHOLINGSCONFERENTIE VVG

- De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië zonder vrouwen, kleur en klasse
Mieke de Vos 3

BIOGRAFIE

- Minna Kautsky, een autobiografisch verhaal
Heidi Margrit Müller 6

TWEDE WERELDOORLOG

- Gender, collaboratie en bestraffing
Sophie Bollen 9

BIOGRAFIE

- Maria Jacoba de Turenne, soldaat tegen wil en dank
Marja Volbeda 12

LITERATUUR

- Vrouweninvloed in het literaire veld
Geraldine Reymenants 15

HUMANISME

- Vrouwelijke humanisten publiceren
Barbara Bulckaert 18

CULTUUR

- Virginia Woolf, icoon van de transatlantische ander
Liedeke Plate 21

LITERATUUR

- De literaire bedrijvigheid van Sophie Mereau-Brentano
Kathleen Serruys 24

RECENSIE

- Passie voor vrijheid.
 Clara Wichman (1885-1922)
Marijke Huisman 27

- Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939
Lenny Vos 28

VVG 29

ONDER DE LOEP

- *Elkie Jordans* 30

SERVICE 31

VERS VAN DE PERS 31

Onder historicae

Vrouwen in het academische veld

Afgelopen maand hield één van de weinige vrouwelijke hoogleraren aan de Faculteit Letteren van de Universiteit Groningen, wegens haar vertrek naar het buitenland, een afscheidspraatje voor het Letteren Vrouwen Netwerk. Haar was gevraagd te reflecteren over de positie van de vrouw in de academische wereld. Het beeld dat zij schetste was zeker niet positief. In de vijftien jaar dat zij aan de RUG was aangesteld, is het aantal vrouwen in de hogere regionen van de universitaire gelederen slechts mondjesmaat toegenomen. Het feit dat zij haar praatje hield voor dit Letteren Vrouwen Netwerk, is in dit opzicht veelzeggend. Anno 2006 is een dergelijke vrouwenalliantie nog steeds bittere noodzaak.

Deze vrouwelijke hoogleraar begon haar verhaal met een schets van de problemen die zij als Engelse had met de Nederlandse normen en waarden omtrent moederschap en carrière. Als jonge hoogleraar met twee jonge kinderen moest zij vechten tegen het beeld dat kinderen en fulltime werk niet goed samen kon gaan. Wat dat betreft voer zij tegen de stroom in. Maar uiteindelijk met succes. Zelfs hier aan de RUG wordt tegenwoordig niet meer raar opgekeken van een vrouwelijke hoogleraar, die tegelijkertijd moeder is. Dat het verhaal van deze vrouw, die een carrière in de wetenschap ambieerde en op haar weg allerlei problemen tegenkwam, van bijna alle tijden is, blijkt uit deze *Historica*. In twee artikelen staan de moeizame pogingen van vrouwen om een plaats in de wetenschappelijke wereld te veroveren centraal. Ze geven een fraai beeld van de concessies die vrouwen moesten doen om in de wetenschap te kunnen functioneren.

De humaniste Anna Maria van Schurman (1607-1678) diende te allen tijde haar maagdelijkheid te bewaren, omdat 'geleerde vrouwen voornamelijk om hun kuisheid werden geloofd', lezen we in Barbara Bulckaerts bijdrage. Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948), die erin slaagde een belangrijke positie in het literaire veld te verkrijgen, was zich bewust van 'het negatieve symbolisch kapitaal' van haar vrouwelijkheid en probeerde daarom 'haar "mannelijke" of roldoorbrekende activiteiten maatschappelijk aanvaardbaar te maken' door 'de beeldvorming rond haar persoon zelf te regisseren', vertelt Geraldine Reymenants. Maar deze vrouwen bereikten uiteindelijk wel hun doel, hetzij met een omweg. Dat is ook voor de huidige tijd hoopgevend.

Mariken Schuur

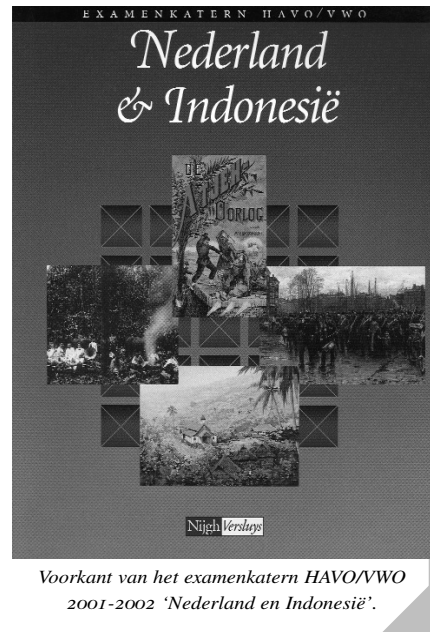
Batig Slot?

De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië zonder vrouwen, kleur en klasse

Het eindexamenonderwerp voor 2007 en 2008 is veel Nederlanders een vertrouwd verhaal. Voor geschiedsonderzoekers geldt dat nog meer: "De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië" werd reeds in 2001 en 2002 geëxamineerd, zij het onder een iets andere titel en met een andere stofomschrijving. Er is echter één belangrijk verschil: in het nieuwe examenonderwerp ligt de nadruk op politieke ontwikkelingen in Nederland en het Nederlandse koloniale beleid. Met deze invalshoek dreigen de complexiteit en de veelkleurigheid van de machtsverhoudingen en het menselijke contact in de kolonie buiten beeld te raken.

Hoe waren de relaties tussen kooplui en concubines, tussen blanke bestuurders en Javaanse heersers, tussen planters en koelies? Koloniale politiek en koloniaal beleid zijn niet los te denken van deze, op gender en etniciteit gebaseerde, betrekkingen. De Vereniging voor Vrouwengeschiedenis organiseert op 30 september 2006 een nascholingsdag **Gender en etniciteit in de kolonia-**

le relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië voor docenten Geschiedenis. Het doel van de nascholing is om dit thema uit te diepen op verschillende wijzen die toepasbaar zijn in de les. Er zal veel aandacht uitgaan naar het gebruik van bronnen en didactiek. In drie lezingen en zes workshops introduceren specialisten het nieuwste onderzoek op dit terrein, zodat gender en etniciteit straks niet hoeven te ontbreken in het geschiedverhaal. De nieuwe stofomschrijving wordt gepresenteerd als het eerste resultaat van de introductie van tien tijdvakken in het geschiedenisonderwijs, beter bekend als de aanbevelingen van de 'commissie De Rooy'. Toch wordt het eerdere examenonderwerp niet simpelweg herhaald. Nieuw in de opzet voor 2007 en 2008 is volgens de stofomschrijvingscommissie de nadruk op chronologie: de stof omspannt vier tijdvakken, ieder aangekleed met een reeks 'kenmerkende eigenschappen.' Ook nieuw is dat ieder hoofdstuk van de stofomschrijving is voorzien van een korte aanduiding van de oriëntatiekennis die de leerlingen moeten beheersen voor een juist begrip van de historische ontwikkelingen die in dat hoofdstuk aan de orde komen. Het eindexamenonderwerp is daarmee niet langer een losse flodder, maar wordt ingebed in een breder historisch kader. Dit is helemaal in de lijn van de commissie De Rooy en ik denk dat niemand hier bezwaar tegen kan maken. Het grootste verschil met de vorige stofomschrijving is dat het thema bijna helemaal gericht is op Nederland. Nederlandse kooplui, Nederlandse kolonisten, Nederlandse bestuurders en Nederlandse politiek: zeker in de eerste hoofdstukken van de stofomschrijving lijkt het of Houtman en De Keyzer in 1596 een onbevolkte archipel ontdekten. De stofomschrijvers verantwoordden deze invalshoek met een verwijzing naar de commissie De Rooy: "De invloed van het rapport van de CMHV (beter bekend als het rapport 'De



Voorkant van het examenkatern HAVO/VWO 2001-2002 'Nederland en Indonesië'.

Rooy') heeft geleid tot een op Nederland geïntendeerde chronologische aanpak van het thema." Achter deze pontificale uitspraak gaat een eenzijdige interpretatie van het rapport schuil. Het rapport bepleitte een verschuiving van vaardigheden naar kennis, van thematisch naar chronologisch geschiedenisonderwijs en van het aanleren van *historisch denken*. Willen leerlingen kunnen denken in termen van tijd en ontwikkelingen in de tijd, dan moeten zij over meer kennis van chronologie beschikken. Vandaar de introductie van de tien tijdvakken als hulpmiddel om een historisch referentiekader op te bouwen. De bedoeling is dat dit al op jonge leeftijd gebeurt, als kinderen nog op de basisschool zitten. De tijdvakken zijn daarom zo gekozen dat ze bij de belevingswereld en de omgeving van kinderen aansluiten. Ze zijn inderdaad, zeker als je de bijpassende logo's bekijkt, met bijvoorbeeld een op het Muider slot geënt kasteel van baksteen dat de Middeleeuwen representeert, sterk gericht op Nederland en Europa. Daarmee is volgens mij echter niet gezegd dat de commissie De Rooy het geschiedenisonderwijs exclusief op Nederland wilde richten, zeker niet in de bovenbouw van het middelbaar onderwijs. De nadruk op Nederland komt van de stofomschrijvingscommissie zelf.

Koloniale visie

De stofomschrijving biedt een consistente visie op de relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië. De relatie wordt beschreven als een resultante van economische en politieke ontwikkelingen in het moederland. We doorlopen de vertrouwde canon: de VOC-tijd (alleen voor leerlingen op het VWO), het cultuurstelsel, liberalisme en Ethische politiek, de opkomst van het nationalisme, de Japanse bezetting en de onafhankelijkheidsstrijd. Nederland als motor van de geschiedenis: de keuze van de stofomschrijvers heeft geleid tot geschiedschrijving van koloniale nit. Behalve de keuze voor Nederland maakte de stofomschrijvingscommissie nog een aantal keuzes: "Doordat in deze stofomschrijving vanuit een Nederlands (westers) perspectief



Illustratie uit het examenkatern 'Nederland en Indonesië'. Op de afbeelding is sprake van mengcultuur: de man draagt Europese kleding, de vrouw Indische.



Illustratie uit het examenkatern 'Nederland en Indonesië'. 'Kokkie', de inlandse kokkin, komt huishoudgeld halen bij de vrouw van de administrateur.

wordt gekeken naar dit thema, ligt de nadruk aanvankelijk vooral op de Nederlanders in 'De Oost' en komt pas geleidelijk de Indonesische bevolking meer naar voren". Dit is minder logisch dan het lijkt. De Nederlanders hebben noch in de Oost, noch in een ander deel van hun koloniale rijk ooit in een vacuüm geopereerd. Er waren altijd andere mensen aanwezig, maar die worden hier even weggelaten. Beter gezegd: ze worden in de coulissen geplaatst, waar ze te voorschijn worden gehaald als de voortgang van het Nederlandse geschiedverhaal hun aanwezigheid vereist. Zonder Indonesisch nationalisme is immers geen dekolonisatie denkbaar. *Etniciteit* krijgt minimale aandacht in deze stofomschrijving.

Een andere keuze van de commissie is om *gender* minimale aandacht te geven. In de hele stofomschrijving komt zegge en schrijven de naam van één vrouw voor. In hoofdstuk 4, 1900-1949: *De tijd van de wereldoorlogen: opkomend nationalisme* staat: "*De Javaanse Kartini (1879-1904) zette zich in voor onderwijs aan meisjes*". Ook de keuze voor het weglaten van *gender* is minder logisch dan het misschien lijkt in het kader van de door mannen gedomineerde politieke en economische geschiedenis, en dat blijkt nota bene uit de stofomschrijving zelf. In hoofdstuk 1, 1500-1800: *Europese expansie en de VOC* lezen we onder het kopje 'cultureel-mentale ontwikkelingen': "*Op de handelsposten ontstond een gemengde samenleving. De VOC wilde in Azië geen vestigingskolonie en het aantal Europese vrouwen was dan ook heel beperkt. Nederlandse mannen gingen relaties aan met Indonesische vrouwen in huwelijk of concubinaat, waardoor er een zekere wederzijdse Europees-Aziatische culturele beïnvloeding plaatsvond.*" Daar hebben we *gender* en *eticiteit* in één adem. Er staat dus wel iets over deze aspecten van de geschiedenis in de stofomschrijving, maar ze worden niet benoemd, laat staan geproblematiseerd. Er is één passage in hoofdstuk 3 van de stofomschrijving waarin het belang van *gender* en *eticiteit* voor het begrip van de koloniale verhoudingen expliciet naar voren komt: "*Er ontstond een sociaal systeem waarbij de indeling van de bevolking in 'inheemsens', 'Chinezen', 'vreemde oosterlingen' en Europeanen de basis vormde voor*

een ingewikkelde hiërarchie. (...) De komst van Europese vrouwen en de opkomst van moderne communicatiemiddelen hadden een sterke invloed op de Europeanisering van de cultuur van de elite in Indonesië en drongen de mengcultuur naar de achtergrond. Het concubinaat raakte in onbruik." Deze passage is hoopgevend, maar laat in het midden of en hoe dit sociale systeem doorwerkte in juridische, bestuurlijke en economische verhoudingen in de kolonie. Vreemd genoeg wordt het tweede deel van deze tekst letterlijk herhaald in het volgende hoofdstuk, maar dan in een andere context. In het hoofdstuk over het ontstaan van het nationalisme is deze tekst verhuisd van 'sociale verhoudingen' naar 'cultureel-mentale ontwikkelingen.' In hoofdstuk 3 zijn de op *gender* en *eticiteit* gebaseerde verhoudingen een soort bijproduct van het kolonialisme, in hoofdstuk 4 heeft *gender*, in casu de komst van Europese vrouwen een uiterst vaag verband met politieke spanningen.

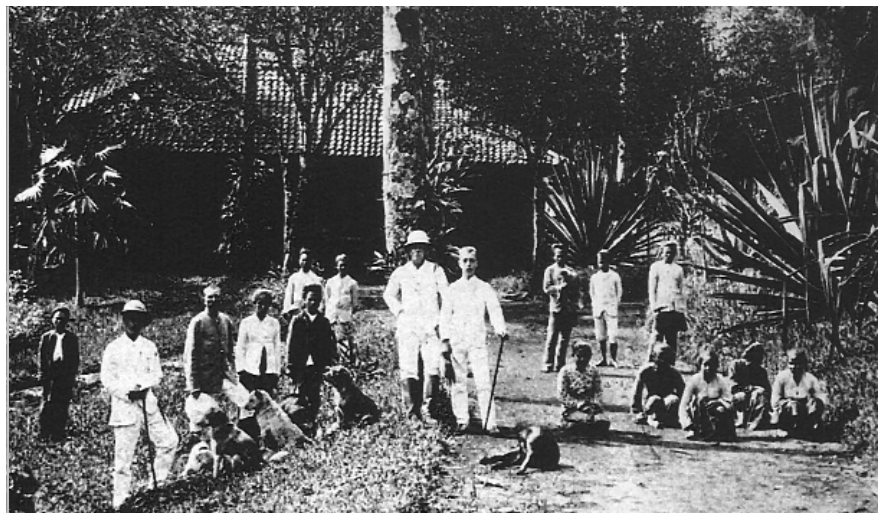
Bovendien blijken de hier geciteerde passages, de enige waarin aandacht aan *gender* en *eticiteit* wordt geschonken, alle drie letterlijk afkomstig te zijn uit de stofomschrijving

van 2001 en 2002. Er is één nieuwe tekst over vrouwen in deze stofomschrijving, in hoofdstuk 4, *Politieke ontwikkelingen 1940-1945: De Tweede Wereldoorlog*. Over de inzet van Nederlandse geïnterneerden voor Japanse oorlogsdoelinden lezen we: "*Dat gold ook voor de Nederlandse troostmeisjes: vrouwen die gedwongen werden te werken in bordelen voor Japanse soldaten.*"

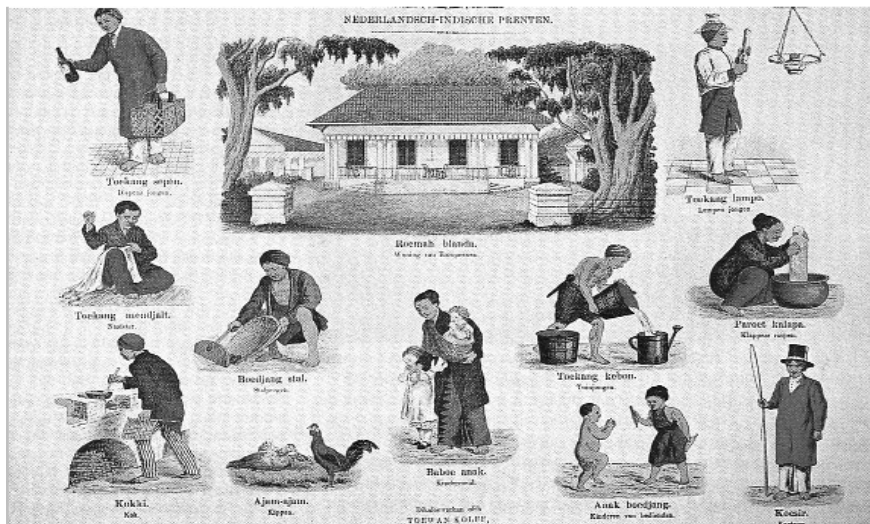
Dit overzicht leert ons drie dingen over de plaats die de stofomschrijvingscommissie aan *gender* en *eticiteit* geeft. Ten eerste geeft ze er weinig plaats aan. Vijf korte verwijzingen in een tekst van veertien bladzijden, waarvan één een herhaling, is niet veel. Ten tweede heeft ze de tekst, op de troostmeisjes na, letterlijk overgenomen uit de vorige stofomschrijving. Nieuw onderzoek is nauwelijks meegenomen. Ten derde plaatst de commissie *gender* en *eticiteit* in de periferie van de geschiedschrijving onder het kopje 'cultureel-mentale ontwikkelingen' en laat ze in het midden of deze ontwikkelingen enige betekenis hadden voor de bredere historische ontwikkeling die in de stofomschrijving wordt geschetst. We mogen dus rustig concluderen dat de commissie *gender* en *eticiteit* van geen belang vindt. Het zijn natuurlijk ook geen van beiden analytische categorieën die zich laten verenigen met een traditioneel koloniaal historisch perspectief.

Kritiek

De stofomschrijvingscommissie heeft zich bij voorbaat afgeschermd voor kritiek door te stellen dat hun werk voortkomt uit de aanbevelingen van de commissie 'De Rooy.' Aangezien deze aanbevelingen over het algemeen enthousiast zijn ontvangen door geschiedenisdocenten is de impliciete boodschap dat er nu geen gezeur moet komen uit het onderwijs. Dit willen leraren immers! Zoals ik al eerder aangaf heeft de stofomschrijvingscommissie het rapport 'De Rooy' eenzijdig uitgelegd. Dat rapport bepleit mijns inziens geen terugkeer naar 'grote mannen geschiedenis,' en het uitsluitend doceren van politieke en economische geschiedenis. Aandacht voor chronologie en feitenkennis laat zich heel goed combineren met begrip-



Illustratie uit het examenkatern 'Nederland en Indonesië'. Enkele planters met hun bediendes en jachthonden omstreeks 1901. De *njai* was niet zomaar een bediende, maar nam een bijzondere positie in. Ze staat dan ook naast haar heer en is gekleed in een witte *kabai*. De overige vrouwen zitten gehurkt.



Illustratie uit het examenkatern 'Nederland en Indonesië'.

Deze prent toont het personeel dat een Europees gezin in Nederlands-Indië ten dienste stond.

pen als gender en etniciteit. De vergelijking met de stofomschrijving uit 2001 is in dit opzicht verhelderend. De vorige stofomschrijving bestaat voor een groot deel uit dezelfde basis- of oriëntatiekennis, ze is ook chronologisch gerangschikt en ze gaat ook in op politieke ontwikkelingen in Nederland, maar daarnaast bevatte ze ook thema's zoals de verhouding tussen 'blank en bruin' in de kolonie en de plaats van vrouwen in de kolonie. Dat maakte de vorige stofomschrijving niet onoverzichtelijk, het was geen samenspel van thema's zonder lijn of structuur en er viel voor leerlingen en docenten goed mee te werken.

Verder pareert de stofomschrijvingscommissie mogelijke kritiek in hun verantwoording met de mededeling dat ze heeft geprobeerd "zo weinig mogelijk opgelegde verbanden en verklaringen in de stofomschrijving op te nemen. De commissie verwacht dat de docent zijn leerlingen begeleidt bij het vinden en verwoorden van verbanden en verklaringen. Het bespreken van probleemstellende vragen is een vaardigheid die de leerlingen bij het CE moeten beheersen. Deze stofomschrijving biedt dus alleen een basis waarmee door leerlingen en docenten verder gewerkt kan worden. Grote waarde hechten de stofomschrijvers aan het werken met bronnenmateriaal". Met andere woorden: wie iets mist in de omschrijving, kan het gewoon zelf inbrengen, bijvoorbeeld door met bronnen te werken. Leraren moeten hun leerlingen zo goed opleiden dat zij zelf belangrijke vragen gaan stellen. De docent die gender en etniciteit in het examenonderwerp wil inbouwen lijkt zo alle ruimte te krijgen van de commissie.

Dit is echter niet realistisch. De stofomschrijvingscommissie zou moeten weten hoe het toegaat bij de voorbereiding op de eindexamens. Examenonderwijs is doelgericht. Op basis van hun omschrijving werken onderwijsuitgeverijen katernen uit met de examenstof. Deze katernen geven een historisch overzicht en oefeningen. Docenten maken hun keuze uit de katernen en gaan met hun leerlingen met zo'n katern aan de slag. Ze hebben slechts een kleine acht weken de tijd om een eindexamenonderwerp te behande-

len. 'De koloniale relatie tussen Nederland en Nederlands-Indië' is als onderwerp zo omvangrijk dat leraren niet snel geneigd zullen zijn om extra stof op te nemen in hun lessen, of zich sterk zullen richten op een aspect van de stofomschrijving die zijzelf misschien wel boeiend of van belang vinden, maar dat waarschijnlijk niet uitgebreid bevraagd zal worden op het centraal examen. Leraren hebben geen gelegenheid om op basis van de stofomschrijving met hun leerlingen verder te werken. Hun verantwoordelijkheid is om hun leerlingen zo goed mogelijk voor te bereiden op het examen. Dus zorgen zij dat de leerlingen de stof uit hun hoofd leren en oefenen ze met hen alleen die vaardigheden die nodig zijn om te slagen voor het examen. Het 'bespreken van probleemstellende vragen' klinkt fraai, maar stelt in de onderwijspraktijk niet veel voor. Leerlingen zijn geen historici en ze zijn jong. Voorzover ze zelf vragen stellen zijn die van de simpele soort en het oefenen met vragen is navenant beperkt tot vragen bij bronnen of bij kleine onderdelen van de leerstof. Ook langs deze weg zullen grote thema's als gender en etniciteit niet in het klaslokaal terecht komen. Kortom: wat niet in de stofomschrijving staat wordt niet behandeld in de les.

Veelvormigheid

De vraag is waarom het ontbreken van gender en etniciteit op het eindexamen een probleem

is. Ik denk dat het om inhoudelijke en didactische redenen beter zou zijn geweest als er wel aandacht voor deze thema's was. Om met de didactiek te beginnen: de winkelketen Albert Heijn probeert met het personeelsbestand per filiaal een afspiegeling te geven van de wijk waarin de supermarkt staat. Zou ook het geschiedenisonderwijs niet moeten proberen aan te sluiten bij de populatie waar dit onderwijs voor bedoeld is? Bij meisjes en bij jongens? Bij leerlingen met diverse etnische achtergronden? Meer aandacht voor gender kan meisjes meer het gevoel geven dat geschiedenis ook over hen gaat. Meisjes zijn doorgaans meteen geboeid en betrokken als de rol van vrouwen in het verleden in de les geproblematiseerd wordt, is mijn ervaring. Ook als die rol een van ondergeschiktheid was. Voor leerlingen die niet van Nederlandse afkomst zijn, kan aandacht voor de allesoverheersende rol van huidskleur en etnische afkomst in de koloniale geschiedenis gevoels van herkenning en daarmee betrokkenheid creëren. Dit zou ook aanleiding tot discussies in de klas kunnen zijn over de rol van etniciteit in onze huidige samenleving en de vraag in hoeverre die beïnvloed wordt door het Nederlandse koloniale verleden. Ten slotte is het voor alle leerlingen goed om kennis te maken met de veelvormigheid van de samenleving in het verleden en de andere manieren waarop mensen in het verleden omgingen met gender en etniciteit. Het kan geen kwaad om het besef dat sociale categorieën geen vanzelfsprekende gegevens zijn aan te scherpen bij leerlingen.

Ook inhoudelijk betekent het weglaten van gender en etniciteit mijns inziens een verschraling. Etniciteit was niet alleen bepalend voor het dagelijkse leven in de kolonie, waar Nederlanders nooit handarbeid verrichtten en voor al het huishoudelijke werk gekleurd personeel hadden. Het bepaalde de bestuurlijke verhoudingen in de kolonie, de wetgeving varieerde per etnische groep, de organisatie van het productieproces verliep langs etnische lijnen en ook het openbare leven was gesegregeerd. Bij de beeldvorming in Nederland bijvoorbeeld speelde gender een grote rol. De kolonie werd beschreven in vrouwelijke termen, de bevolking als kinderlijk, de kolonistator als vader. Met gender en etniciteit ontbreekt een wezenlijk element in de geschiedschrijving, dat belangrijk is om de koloniale verhoudingen en politieke ontwikkelingen te begrijpen, voor leerlingen en docenten.

Mieke de Vos is docent geschiedenis op het Gymnasium Felisenum in Velsen Zuid en lid van het bestuur van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis.

Literatuur

- . *De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië, Stofomschrijving thema als onderdeel van het centraal examen geschiedenis vwo en havo 2007 en 2008*, Gele katern 2005, nr.1, p. 32-46. De stofomschrijving is ook te vinden op www.eindexamen.nl.
- . *Nederland en Indonesië, vier eeuwen contact en beïnvloeding, Stofomschrijving thema als onderdeel van het centraal examen geschiedenis vwo en havo 2001 en 2002*, Gele katern 2000, nr. 1
- . Mieke de Vos, 'Juf, waren wij dan helemaal niet belangrijk?' *Vrouwengeschiedenis in de praktijk van het middelbaar onderwijs*, Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 25, pp. 115-130, Amsterdam, 2005

Minna Kautsky

Een autobiografisch verhaal

Veel schrijfsters uit de 19de eeuw zijn volledig in vergetelheid geraakt. Minna Kautsky was in de vroege jaren van de arbeidersbeweging in Oostenrijk en in het Duitse keizerrijk een van de bekendste en meest gelezen Duitstalige schrijfsters. In tegenstelling tot haar romans werd haar autobiografisch verhaal nooit uitgegeven. Het gaat over een cultuurhistorisch zeer interessant werk dat ook als document van de vrouwen-geschiedenis onze aandacht verdient.

De oudste zoon van Minna Kautsky was een van de belangrijkste socialistische theoretici uit de generatie na Marx en Engels. Karl Kautsky wordt in elke grote encyclopedie vermeld en zijn boeken zijn in Duitsland tot op heden in vele openbare bibliotheken te vinden. Van de vele boeken die zijn moeder gepubliceerd heeft, bestaan nog slechts enkele exemplaren, hoewel Minna Kautsky in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw een veel gelezen schrijfster was. Ze was zelfs de meest succesvolle Duitstalige schrijfster voor vrouwelijke arbeiders. Zij publiceerde (vooral in de socialistische tijdschriften *Die Neue Welt* en *Die Neue Zeit*) essays en een tiental romans, maar schreef ook toneelstukken. Daarvan werd er echter slechts één uitgegeven: *Madame Roland* (Wenen 1878), een werk over de tijd van de Franse Revolutie, met als hoofdpersoon de dame die in haar salon de Girondisten liet vergaderen.

De literaire productie van Minna Kautsky werd om uiteenlopende redenen ten onrechte als minderwaardig beschouwd: het betrof werken van een vrouw voor vrouwen uit de laagste klasse. Veel passages in de boeken van de schrijfster, die vol overtuiging socialistische ideeën propageerde, waren zeer provocerend. Haar romans ontstonden immers vooral in de periode van 1878 tot 1890, toen de activiteiten van de socialistische partij verboden waren in het Duitse Keizerrijk. In de beginjaren van de socialistische beweging waren de literaire werken van de schrijfster belangrijke referentiebronnen voor het zelfbewustzijn van lezende arbeiders. Naarmate de arbeidersbeweging groeide, was er minder belangstelling voor de werken van Minna Kautsky, die in de twintigste eeuw een nogal ouderwetse indruk maakten. Ook de literatuurwetenschap waardeerde haar romans nauwelijks, want tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw werd er een elitaire literaire canon gehanteerd die geen rekening hield met de vroege arbeidersliteratuur. In de jaren dertig werd de socialistische literatuur bovendien uit de Duitse en Oostenrijkse bibliotheken verwijderd. Pas in de Duitse Democratische Republiek kwam de schrijfster dankzij een anthologie en het doctoraal proefschrift van Cäcilia Friedrich (1963)

opnieuw in de belangstelling te staan. In Oostenrijk groeide de interesse voor Minna Kautsky pas in de jaren negentig met een wetenschappelijke bundel uitgegeven door Stefan Riesenfellner en Ingrid Spörk. In 1981 had Ingrid Cella al een artikel over de roman *Die Alten und die Neuen* gepubliceerd.

Minna Kautsky's romans werden (op enkele passages in de bovenvermelde anthologie na) niet meer herdrukt sinds de Eerste Wereldoorlog. Haar autobiografisch werk was niet voor publicatie bestemd, maar werd – zoals veel autobiografisch werk van schrijfsters – voor de kinderen en kleinkinderen geschreven. Het bevindt zich in de nalatenschap van het gezin Kautsky in het *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)* te Amsterdam. Het verhaal bestaat uit anekdotische herinneringen aan enkele cruciale scènes die haar persoonlijkheid hebben gevormd. Dit werk geeft inzicht in de persoonlijke geschiedenis van een vrouw die niet in het minst dankzij haar eigen initiatief en ambitie een uitzonderlijk bewogen leven had, in de loop ervan tot verschillende sociale klassen behoorde en de vroege geschiedenis van de arbeidersbeweging in het Duitstalige gebied van dichtbij volgde. In haar essays en romans pleitte ze vol overtuiging voor meer rechten voor de vrouw, al gaf ze de ouderwetse bipolaire denkpatronen niet op die in de triviaalliteratuur van de negentiende en vroege twintigste eeuw populair waren. Zo komt in meer dan één roman van Minna Kautsky een adellijke booswicht voor, die zijn macht misbruikt om de onschuldige heldin te verleiden. Maar haar werken bevatten ook passages die inzicht geven in de leefwereld van soldaten in de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 (cf. *Stefan vom Grillenhof*, 1881), van mijnwerkers (cf. *Die Alten und die Neuen*, 1885) of van arbeiders in een spinnerij (*Victoria*, 1889). Of ze beschrijven het geheime socialistische congres dat van 20 tot 24 augustus 1880, in de tijd van het *Sozialistengesetz* (1878-1890) in het Duitse Rijk, in Zwitserland georganiseerd werd (cf. *Helene*, 1894). Enkele van deze passages zijn innovatief door hun vormgeving: zij bestaan gedeeltelijk uit monologen die op een *stream of consciousness* lijken en steunen op histori-

sche documenten zoals – tientallen jaren later – de sociale reportages van Danilo Dolci en Jan Myrdal of het documentaire literaire werk van Peter Weiss, Heinar Kipphardt, Rolf Hochhuth en Günter Wallraff uit de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw. Het autobiografische verhaal van Minna Kautsky is bijzonder kleurrijk en bevat veel informatie over alle lagen van de negentiende-eeuwse bevolking in Midden-Europa. Door de gestructureerde aanpak en de genuanceerde, weloverwogen formulering geeft dit werk literaire waarde.

Actrice en moeder: een buitengewoon leven

Minna Kautsky werd in 1837 in Graz geboren. Zij was de oudste van acht kinderen, van wie enkelen zeer jong aan tuberculose stierven. Gedurende haar kinder- en jeugd jaren woonde het gezin in Linz, Graz en Praag. Ook Minna's moeder stierf op jonge leeftijd aan tuberculose. Haar vader Anton Jaich werkte als decorschilder voor het theater. Het gezin Jaich was arm, maar leefde dankzij het beroep van de vader steeds in contact met toneel- en schilderkunst. Het vrijheidslievende karakter van de vader wakkerde ook bij de kinderen een autoriteitskritische houding aan. Deze constellatie vormde het denken en de wensdromen van de kleine Minna.

In de 19de eeuw gold het beroep van acteur en in het bijzonder een leven als actrice als aantrekkelijk, maar tegelijk als zeer dubieus en moreel bedenkelijk. Reeds op veertienjarige leeftijd begon Minna op te treden als actrice in een niet-professionele toneelgroep, in het begin zonder medeweten of toelating van haar ouders. Na korte tijd kreeg zij de opdracht om tegen betaling aan het (Duitstalige) *Landestheater* van Praag kinderrollen te spelen. Op die manier kwam zij op intensieve manier in contact met literaire werken. Dit compenseerde gedeeltelijk het gebrek aan een hogere opleiding, die zij als meisje uit een arm gezin toen niet kon krijgen.

Bij het toneel ontmoette de zestienjarige Minna Jaich Johann Kautsky, die zoals haar vader een arme decorschilder was. In 1854 trouwde het jonge koppel, hoewel Johanns strikt religieuze ouders er tegen waren dat hun zoon met een niet-gelovige jonge vrouw trouwde die als actrice werkzaam was. De aanhoudende tegenstand van haar schoonouders maakte de situatie van het jonge koppel bijzonder moeilijk. In het autobiografische verhaal nemen de reacties van haar schoonouders op de keuze van hun zoon relatief veel plaats in. Zonder concreet professioneel perspectief en zonder financiële middelen verhuisde het jonge paar naar Praag. Reeds na korte tijd kon Minna niet meer als actrice blijven werken omdat zij zwanger was. In september 1854, enkele weken voor de geboorte van haar zoon Karl, werd Minna Kautsky ontslagen. In 1855, 1857 en 1864 volgden nog drie geboortes. Omdat haar man als kunstschilder bijna geen inkomsten had, moest Minna proberen in het levensonderhoud van het gezin te voorzien. In 1860 slaagde zij erin enkele opdrachten te krijgen aan Duitse provincietheaters in Sondershausen, Mecklenburg-Strelitz en Güstrow. De briefwisseling van het paar uit die tijd en de autobiografie maken duidelijk

hoe moeilijk het was aan hoofdrollen te geraken zonder toegevingen te doen op erotisch en seksueel vlak... En hoe bedreigd de evenwichtsoefening was tussen het leven als echtgenote, moeder van kleine kinderen en het beroepsleven als actrice. Tevens wordt duidelijk hoe onaangenaam de situatie was voor de echtgenoot. Hij was bezorgd, wanhopig en jaloeers. Hij vroeg haar naar Praag terug te keren om er in het Tsjechische Nationale Theater te werken, wat zij uiteindelijk deed, hoewel zij – in tegenstelling tot haar man en haar kinderen – het Tsjechisch niet goed beheerste. Deze extreme inspanning bleek echter te groot. Haar gezondheidstoestand verslechterde dramatisch. Reeds op vieren-twintigjarige leeftijd moest Minna haar beroepsactiviteiten stopzetten om medische redenen. Ze bleek tuberculose te hebben. Tot aan het einde van haar leven zou zij door deze ziekte bedreigd blijven. “Als ständige Todeskandidatin erreichte sie ein Alter von 75 Jahren” (“als iemand die permanent in doodsgevaar verkeerde bereikte zij de leeftijd van 75 jaar”), stelde haar zoon Karl in zijn autobiografie vast.

Pas toen Johann Kautsky in 1862 toneelschilder werd aan het *Burgtheater* in Wenen, verbeterde de familiale situatie. Vanaf die tijd kon het gezin zich de levensstijl van de gegoede burgerij veroorloven.

Discrete maar duidelijke kritiek

Het autobiografische verhaal richt zich uitdrukkelijk tot de kinderen en kleinkinderen van de schrijfster. Het eindigt met commentaar bij de eerste huwelijksnacht van de zeventienjarige Minna Jaich en Johann Kautsky, maar beschrijft vooral de carrière van Minna als actrice. Uit de jeugdijaren worden meestal scènes gekozen waaruit blijkt dat de schrijfster reeds als kind talent en een grote belangstelling had voor het toneel. Het kan verwonderlijk lijken dat deze anekdotes niet of nauwelijks door haar latere politieke en ideologische overtuiging gekleurd zijn. Dit heeft met haar doelgroep te maken: het was geenszins nodig het gezin van de bekende socialist Karl Kautsky en dat van haar overige drie kinderen te overtuigen van socialistische idealen; zij waren er immers mee opgegroeid.

In het jaar van de revolutie van 1848 was Minna Kautsky elf jaar. In haar terugblik op die tijd beschrijft zij de lichteffecten en de kleuren van de brandende huizen in Praag op een manier alsof de Oostenrijkse commandant Windischgrätz, die de stad met kanonnen had aangevallen en gedeeltelijk verwoest, op het toneel van een theater ageerde. Zij vermeldt ook de gevoelens van haar ouders toen zij door bedreigingen van Tsjechische nationalistengedwongen waren hun huis tijdelijk te verlaten. De politieke dimensie van het conflict tussen Tsjechen en Duitstaligen bespreekt zij echter niet, ook niet in die passages van haar verhaal, waar zij vermeldt dat haar vader en haar Tsjechische verloofde van mening verschilden over het plaatselijke nationalisme. Vele scènes zijn dialogisch opgevat; de

schrijfster is de regisseur van haar autobiografische verhaal, waarvan bijna elke anekdote deel zou kunnen uitmaken van een toneelstuk. Veel plaats nemen de eerste ontmoetingen met de kunstenaar Johann Kautsky in en het aanhoudende conflict met haar toekomstige schoonouders. Het autobiografische verhaal eindigt met een gedetailleerd verslag over de gebeurtenissen in de eerste huwelijksnacht. In dit opzicht wijkt Minna Kautsky volledig af van de topics die in de tot dan toe bekende autobiografische teksten van schrijfsters aan bod kwamen. Door het huwelijk in de eerste en in de laatste paragraaf te vermelden

creëert



Portret Minna Kautsky, Wenen, 1863.
Bron: Internationaal Instituut voor
Sociale Geschiedenis

de schrijfster een cirkelstructuur. Op die manier wordt de thematiek van de opsluiting van de vrouw narratief geïntroduceerd en geïllustreerd.

In het verhaal beklemtoont de ik-figuur vaak haar gevoelens, niet in het minst ook in situaties waar ze afwijken van maatschappelijke verwachtingspatronen. Zo vermeldt zij dat zij in het begin eigenlijk niet echt verliefd was op haar verloofde, maar eerder aan de verwachtingen van haar vader tegemoet kwam, die met zijn jongere collega Johann Kautsky goed kon opschieten. Pas na enkele tijd werd zij inderdaad een beetje verliefd. Tussen Minna's verwachtingen en de door haar ervaren realiteit bestaat veelal een grote kloof. Deze discrepantie bereikt aan het einde van het verhaal een hoogtepunt. Zoals bekend, wist de bruid in de negentiende eeuw meestal niet wat er haar in de huwelijksnacht te

wachten stond. Minna Kautsky beschrijft hoezeer zij schrok van het wilde, beestachtige gedrag van haar anders zo vriendelijke, beschaafde verloofde, die in de huwelijksnacht probeerde zijn seksuele rechten als echtgenoot te doen gelden. In paniek probeerde zij de pijnlijke situatie en de verontwaardigde verwijten van haar partner te ontvluchten, maar de zeventienjarige beseftte dat zij op die manier haar huwelijksbelofte zou verbreken. Zoals in vele andere episodes van het verhaal onderdrukte zij ook in deze moeilijke situatie haar eigen impulsen, gevoelens en wensen. Zij onderwierp zich aan de eisen van haar man. In haar terugblik beklemtoont de schrijfster dat de verschrikkingen van de huwelijksnacht haar relatie met haar echtgenoot altijd zijn blijven vertroebelen. Hoewel zij geen expliciete conclusies uit haar verhaal trekt, is de kritiek op het gebrek aan seksuele voorlichting in haar autobiografisch verhaal zeer duidelijk. De schrijfster vond het helemaal niet goed dat meisjes uit burgerlijke gezinnen zonder enige informatie over seksualiteit het huwelijksleven werden ingestuurd en dat er grote verschillen waren tussen de voorhuwelijksse ervaringen van mannen en vrouwen.

Schrijfster en collega van haar oudste zoon

Over haar loopbaan als schrijfster wordt in het autobiografische verhaal niets vermeld. Het verhaal concentreert zich op de periodes van haar leven die de kinderen en kleinkinderen niet hebben meegemaakt, en vooral op de hoogte- en dieptepunten van haar carrière als actrice.

Na het bruuske einde van haar loopbaan op het toneel slaagde Minna Kautsky erin van een nadeel een voordeel te maken. Plots had zij veel meer tijd om te lezen en te schrijven. Pas op dat ogenblik begon haar carrière als schrijfster. Zij las de boeken die haar zoon Karl mee naar huis bracht, o.m. boeken over de Franse revolutie en over de eigentijdse revolutionaire idealen. Karl engageerde zich reeds op jonge leeftijd in de socialistische beweging en maakte er ook zijn moeder mee vertrouwd. Dit wordt in de autobiografie vermeld, maar niet het feit dat moeder en zoon ook een schrijverscollectief vormden: samen schreven zij enkele toneelstukken, o.m. de komedie *Atlantic-Pacific-Compagnie* (1878). De opvoering was een familieproductie; Johann Kautsky fungeerde als decorschilder en sommige gezinsleden speelden mee op het toneel. Het stuk gaat over de (toen geplande) bouw van het kanaal dat de Atlantische en de Stille Oceaan met elkaar zou verbinden en had utopische trekjes. Het Panamakanaal zou pas in 1914 geopend worden.

Ook in latere decennia bleven Minna Kautsky en haar oudste zoon een goed team. Karl publiceerde vele van zijn moeders verhalen en hoofdstukken van romans in het tijdschrift *Die Neue Zeit* waarvan hij van 1883 tot 1917 redacteur was. Dit tijdschrift kon ondanks het verbod op socialistische publicaties ook in de



Minna Kautsky op oudere leeftijd in haar 'Berlijnse' periode. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

August Bebel en ook met de echtparen Liebknecht en Mehring. Enkele jaren na de dood van haar echtgenoot Johann (1896) verhuisde Minna Kautsky naar Berlijn, waar zij bij haar zoon Karl en diens tweede echtgenote Luise Ronsberger – een goede vriendin van Rosa Luxemburg – verbleef tot haar dood in 1912.

Een niet vermelde bron voor de autobiografie van haar zoon

In de laatste jaren van zijn leven, van 1936 tot 1938, schreef ook Karl Kautsky een omvangrijk autobiografisch verhaal. Hij maakte gebruik van briefwisseling en van de autobiografie van zijn moeder om de hoofdstukken over zijn jeugd jaren te stofferen. Hij schrijft vanuit een alwetend perspectief in het bewustzijn van zijn belangrijke rol in het marxisme en van zijn belang voor de geschiedenis ervan. Hoewel hij als politiek vluchteling in de tijd van het nationaal-socialisme niet op een breed Duitstalig publiek kon rekenen, leek hij niet te twijfelen aan het belang van zijn boek voor de toekomst.

Enkele passages uit het verhaal van zijn moeder neemt hij letterlijk over zonder zijn bron te vermelden. Op die manier moest Minna Kautsky in de autobiografie van haar oudste zoon postuum en opnieuw zonder haar instemming een rol spelen die haar werd opgedrongen door de wensen en manipulaties van een man van wie zij bijzonder veel hield.

jaren vóór 1890 verschijnen, omdat het als wetenschappelijke publicatie gecamoufleerd werd. In de jaren zeventig begon Minna Kautsky verhalen, essays en boekbesprekingen te publiceren in tijdschriften en kranten. Aanvankelijk maakte zij gebruik van mannelijke pseudoniemen (o.m. Eckert of Wilhelm Wiener) zoals zo vele schrijfsters uit die tijd. In die periode – hij was toen eenentwintig – sloot Karl Kautsky zich aan bij de radicale vleugel van de sociaal-democratische beweging in Wenen. In de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw verwerfde Minna Kautsky faam als één van de bekendste Duitstalige schrijfsters voor arbeidersvrouwen. Het gezin van Karl Marx apprecieerde de romans van Minna Kautsky zeer. In een kort autobiografisch verslag van 19 november 1883 (*Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin*, nalatenschap van Franz Brümmer) schreef Minna Kautsky over haar negentwintigjarige zoon Karl dat hij haar intellectueel het meest vooruit had geholpen in haar leven. Decennia lang onderhield het gezin Kautsky contacten met veel belangrijke partijgenoten, o.m. met Victor Adler en

Heidy Margrit Müller is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Taal- en Literatuurwetenschap (faculteit Letteren en Wijsbegeerte) van de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek spitst zich toe op moderne Duitstalige schrijfsters, Duits-joodse schrijvers en jeugdliteratuur.

Literatuur

- Cella Ingrid, 'Die Genossen nannten sie die 'Rote Marlitt'. Minna Kautsky und die Problematik des sozialen Romans, aufgezeigt an: 'Die Alten und die Neuen', *Österreich in Geschichte und Literatur*. Wenen, 1981, 25, H.1, pp. 16-29.
- Friedrich Cäcilia, *Minna Kautsky. Auswahl aus ihrem Werk*. Berlijn, 1965.
- Friedrich Cäcilia, *Minna Kautsky. Beitrag zur Entstehungsgeschichte der sozialistischen Literatur*. Halle, 1963.
- Kautsky Karl, *Erinnerungen und Erörterungen*. Den Haag, 1960.
- Kautsky Minna, *Autobiografisch manuscript*, 284 blz., Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam.
- Müller Heidy Margrit, 'Identity and Narrative – The Autobiographical Essay of Minna Kautsky' in: Daniel Appolon, Odd-Bjørn Fure en Lars Svåsand, *Approaching a New Millennium. Lessons from the Past. Prospects for the Future. Proceedings of the 7th Conference of the International Society for the Study of European Ideas (ISSEI), 14-18 August 2000*. Bergen, 2000 (CD-ROM).
- Müller Heidy Margrit, 'Sozialkritik und Zukunftshoffnung: Minna Kautsky' in: Karin Tebben, *Deutschsprachige Schriftstellerinnen des Fin de siècle*. Darmstadt, 1999.
- Riesenfellner Stefan en Spörk Ingrid, *Minna Kautsky. Beiträge zum literarischen Werken*. Wenen, 1996.

Gender, Collaboratie en bestraffing

De naoorlogse zuivering van de Regie voor Telegrafie en Telefonie

De naoorlogse zuivering van de Belgische overheidsadministratie is tot op heden nog niet het voorwerp van wetenschappelijke studie geweest. Het onderzoek naar het genderbepaalde karakter van de naoorlogse bestraffing van collaborateurs is in België nog vrij jong. Dit onderzoek wenst beide onderwerpen te combineren aan de hand van een casestudy: de Regie voor Telegrafie en Telefonie (RTT).

De keuze voor de RTT werd in de eerste plaats ingegeven door pragmatische redenen. Het 'epuratie-archief' van de RTT blijkt immers het enige toegankelijke archiefbestand te zijn dat de overheidszuivering documenteert. Het bestaat uit meer dan 1100 individuele zuiveringsdossiers die gestoffeerd zijn met talrijke getuigenissen en verslagen die aangeven welke normen er werden gehanteerd om een personeelslid te kwalificeren als 'fout' of - met het Belgische synoniem - als 'inciviek'. De kern van dit onderzoek spitst zich toe op de vraag of in de overheidszuivering mannen en vrouwen verschillend werden gestraft en afgeleid hiervan, welke opvattingen hieraan ten grondslag liggen.

Uit diverse onderzoeken blijkt dat de naoorlogse bestraffing van collaborateurs duidelijk gegenderd was. Aan de basis hiervan lagen uiteenlopende normen, waarden en opvattingen over (on)vaderlandslievend gedrag door man-

nen en vrouwen. Het belangrijkste voorbeeld is ongetwijfeld de volksrechtelijke bestraffing van de zogenaamde 'sentimentele collaboratie'; het kaalscheren en publiek vernederen van de 'moffenmeid' die relaties had aangeknoopt met Duitse militairen. Ook de aard van de collaboratie verklaart verschillen in de bestraffing - die in België via het militaire gerechtelijke apparaat gebeurde - van mannen en vrouwen. Zo blijken vrouwen verhoudingsgewijs vaker voor verklipping te zijn bestraft. Militaire collaborateurs maakten in België de grootste groep onder de gestrafte mannen uit, terwijl politieke collaboratie voor vrouwen de belangrijkste grond voor hun bestraffing is geweest. Bepaalde auteurs hebben echter hun twijfels bij het politieke engagement van deze groep vrouwen. Vooral familierelaties zouden voor vrouwen een belangrijke opstap naar de collaboratie zijn geweest.

Dankzij het relatief hoge aantal vrouwelijke

personeelsleden, bleek de RTT een geschikte casestudy om de overheidszuivering te bestuderen vanuit een gender-analyse. Het beroep van telefoniste was exclusief vrouwelijk: enkel vrouwen werden aangeworven om de telefoon-tafels te bedienen. De grootste groep vrouwen onder het personeel werd echter gevormd door de vrouwelijke klerken. Verder werden er ook vrouwen ingeschakeld als flexibele hulpkracht op piekmomenten en als onderhoudspersoneel. Anno 1944 was 1 op 8 RTT-personeelsleden een vrouw.

De zuiveringsprocedure

In september 1944 vaardigde prins-regent Karel - die in afwachting van de terugkeer van koning Leopold III uit ballingschap, het koninklijke gezag waarnam - een besluit uit dat voorzag in de oprichting van onderzoekscommissies binnen de openbare besturen met als doel eenvormigheid te brengen in de beoordeling van 'incivieke' personeelsleden. Hun taak bestond eruit een niet-bindend advies te verlenen over de definitieve sancties die de onvaderlandse ambtenaren te beurt zou vallen. Zij baseerden zich hiervoor op dossiers die bestonden uit getuigenissen - meestal van collega's - en werden samengesteld door inspecteurs en de onmiddellijke diensthoofden van de betrokkene. Ook het personeelslid in kwestie werd gehoord. Pas midden december 1944 werden binnen de RTT dergelijke commissies ingesteld. Ondertussen kregen de bureauchefs de opdracht verdachte personeelsleden tijdelijk te schorsen. Toen in het voorjaar van 1945 duidelijk werd dat de interne zuivering veel te traag vorderde, diende de minister, die bevoegd was voor de RTT, het advies van de commissies niet langer af te wachten. Hij mocht nu naar eigen inzicht een straf opleggen. In de praktijk volgde hij echter het officieuze advies van de RTT-directie op. Ontslag werd in bijna de helft van de gevallen opgelegd. Ruim één op vijf dossiers werd zonder gevolg geklasseerd. De overige straffen waren slechts beperkt in tijd.

Wie ontslagen werd, verloor niet alleen zijn job, maar ook zijn burgerlijke en politieke rechten. Voor de betrokkene kwam dit neer op een aanzienlijke handicap aangezien hem of haar de toegang werd ontzegd tot tal van maatschappelijke domeinen, onder meer als kiezer en als bestuurslid van een vereniging. Omgekeerd verloor een staatsambtenaar zijn job, indien hij of zij zijn rechten had verloren ten gevolge van een veroordeling voor collaboratie door een rechtbank of door een inschrijving op de zogenaamde 'epuratielijst'. Bij deze laatste procedure werd een inciviek zonder vorm van proces door de krijgsauditeur - die belast was met het onderzoek - op deze lijst geplaatst. Gezien de zuivering bij de RTT sneller vorderde dan bij de militaire rechtbanken, verloren bijna alle ontslagen werknemers hun rechten als gevolg van een ontslag in plaats van een veroordeling.

Een vergelijking tussen mannen en vrouwen op basis van de toegekende sancties door de RTT laat geen verschil tussen beiden zien. Evenmin werden er verhoudingsgewijs meer of minder vrouwen dan mannen tijdelijk geschorst. Een analyse van het sanctioneringbeleid kijkt echter ook naar de criteria die werden vooropgesteld

Aanhouding van een collaborerend echtpaar door het verzet te Antwerpen.

Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel

Een incivieke familie wordt door de Rijkswacht aangehouden en met de straat geconfronteerd. Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel

om personen als inciviek te beoordelen en hoe deze criteria in de praktijk werden geïnterpreteerd.

De criteria

Al in 1942 bepaalde de Belgische regering, in ballingschap te Londen, op welke basis een persoon veroordeeld kon worden voor collaboratie. De besluitwet van 19 september 1945 – die de inschrijving op de hierboven vermelde epuratielijst regelde – en de omzendbrieven van Walter Ganshof van der Meersch – die als auditor-generaal de militaire rechtbanken diende te coördineren – concretiseerden deze criteria verder. Het betrof hier onder andere leden van foute organisaties, (para)militaire collaborateurs en uniformdragers, verklikkers en spionnen. Het Ministerie van Verkeerswezen – waaronder de RTT ressorteerde – nam deze definities over om personeelsleden als inciviek te kwalificeren en voegde er één opvallend criterium aan toe dat bepaalde dat eenieder die “door uitwendig blijken van sympathie tegenover de “nieuwe orde”, haar instellingen en haar alles omverwerpende theorieën, de vaderlandslievende gevoelens van hun omgeving hebben gekwetst of die op enigerlei wijze uit de gunst van de vijand voordeel hebben getrokken” ook als collaborateur diende te worden aanzien. Hoe deze blijken van sympathie zich concreet zouden geuit hebben, werd niet gepreciseerd. Als echter de beschuldigingen die werden geuit tegen de personeelsleden onder de loep worden genomen, wordt duidelijk in hoeverre dit criterium in de praktijk aanleiding gaf tot een verscheidenheid aan interpretaties, waarvan sommige duidelijk genderbepaald waren. De zogenaamde ‘sentimentele collaboratie’ hoorde hier bij. Amoureuze relaties met Duitsers en Belgische collaborateurs buiten het huwelijk werden gepercipieerd als ontrouw aan het vaderland. Zelfs de meest oppervlakkige contacten tussen RTT-werkneemsters en leden van de bezettingsmacht – zoals het aanvaarden van een glas wijn op kerstnacht of een babbeltje maken – werden gezien als een mogelijk voorspel op de zogenaamde ‘horizontale collaboratie’. In de praktijk bleek het voor het RTT-personeel moeilijk om – letterlijk – de nodige afstand te bewaren, gezien Duitse militairen een deel van de communicatieapparatuur gebruikten.

In dezelfde relationeel-intieme sfeer bevond zich de beschuldiging gehuwd te zijn met een inciviek. Hier werd echter niet het huwelijk op

zich bekritiseerd maar kleefde op hem of haar de verdenking het ideeëngoed van zijn of haar wederhelft te delen of op zijn minst stilzwijgend te ondersteunen. Het gedrag van familieleden (kinderen, ouders, broers en zussen) bleek eveneens een aanleiding te zijn om een onderzoek in te stellen naar incivieke personeelsleden. Ook hier werd het ontbreken van kritiek of verzet tegen dit engagement geïnterpreteerd als een stilzwijgende instemming met de keuze van het familielid.

Opvallend zijn ook de dossiers waarin gewag wordt gemaakt van opinedelicten. Elke uitspraak die van een negatieve houding getuigde ten aanzien van België, het koninkhuis of de geallieerden kon een personeelslid definitief in het andere kamp plaatsen en na de bevrijding aanleiding geven tot het opstellen van zuiveringsdossier. Hetzelfde gold voor uitspraken die geïnterpreteerd konden worden als een blijk van goedkeuring of sympathie ten aanzien van de (politiek van de) bezetter, collaborerende organisaties of het nationaal-socialisme in het algemeen.

Niet alleen werden binnen de RTT – en wellicht ook binnen andere overheidsadministraties – bijkomende criteria gebruikt om een personeelslid als ‘inciviek’ te kwalificeren. De criteria die werden gehanteerd door de militaire rechtbanken werden bovendien ruim geïnterpreteerd. Zo werd niet enkel een formeel lidmaatschap van een foute organisatie, maar ook meer informele participatie als politieke collaboratie aanzien. Bijvoorbeeld het bijwonen van een les over kinderverzorging, georganiseerd door de Duitsch-Vlaamse Arbeidsgemeenschap (DeVlag), een optocht van het collaborerende Vlaams Nationaal Verbond (VNV) of de begrafenis van een militair vrijwilliger die voor Duitsland aan het Russische front had gevochten, werden gepercipieerd als duidelijke politiek statements van de betrokkenen.

Genderbepaalde beschuldigingen

Een blik op de frequentie én vergelijkingen van bepaalde beschuldigingen in de dossiers van respectievelijk vrouwen en mannen toont aan dat bepaalde delicten verhoudingsgewijs meer bij één van beide groepen voorkwamen. Sentimentele collaboratie wordt – uitgezonderd in twee gevallen – uitsluitend in dossiers van vrouwelijke werknemers vermeld: één op zes vrouwen werd hiervan beschuldigd. Een verge-

lijikbaar percentage vinden we terug voor vrouwen die verdacht werden van onvaderlandslievendheid omdat ze gehuwd waren met een collaborerende man. Dit wil zeggen dat één op drie van alle, van incivisme beschuldigde RTT-werkneemsters, werd aangesproken op hun persoonlijke relatie/omgang – waarbij de focus hetzij een seksuele, hetzij een emotionele component bezat – met mannelijke incivieken of Duitsers. Hier speelt uiteraard het verband met de aard van de collaboratie: doordat haast uitsluitend mannelijke Duitsers deel uitmaakten van de bezettingsmacht en de sterkere aanwezigheid van mannen in de collaboratie in het algemeen hadden vrouwen significant meer kans om het etiket van soldatenliefje of echtgenote van een inciviek opgekleefd te krijgen, dan hun collega’s van het andere geslacht. Ook hun andere informele contacten met Duitsers en incivieken – waarbij de vernoemde seksuele en emotionele componenten ontbraken – werden vrouwen verhoudingsgewijs meer kwalijk genomen dan mannen. Deze vaststelling kan als een aanwijzing worden gezien dat bepaalde gedragingen verricht door vrouwen, sneller werden afgekeurd, gezien er geen reden is om aan te nemen dat vrouwen meer informele (niet-seksuele) contacten zouden onderhouden met Duitsers of incivieken. Een andere beschuldiging die zich afspeelde in de informele sfeer verweet de betrokkene zijn of haar minderjarig kind op kindervakantie naar Duitsland te hebben gestuurd. Niet alleen had de incivieke werknemer zijn kroost hiermee letterlijk naar ‘het hol van de leeuw’ gestuurd. Deelname aan deze vakanties kwamen meestal tot stand door bemiddeling van de DeVlag en liet dus een politiek engagement of ten minste sympathie voor deze foute organisatie vermoeden. Ook hier werden vooral vrouwen op dit feit aangesproken.

Op basis van bovenstaande bevindingen dringt zich de conclusie op dat vrouwen – in tegenstelling tot mannen – vooral en verhoudingsgewijs meer op gedrag werden aangesproken dat zich afspeelde in de private en familiale sfeer: in de hoedanigheid van echtgenote, op hun seksuele en relationeel gedrag, als moeder en als kennis van incivieken of Duitsers. Toch dient deze uitspraak genuanceerd te worden op basis van twee andere beschuldigingen die zich in dezelfde sfeer bevinden. Vrouwelijke RTT-ers werden verhoudingsgewijs niet meer of minder op het incivieke gedrag van hun zelfstandig handelende kinderen – die bijvoorbeeld dienst

hadden genomen bij de Waffen-SS - aangesproken dan hun mannelijke collega's. Evenmin vinden we een verschil tussen beide groepen bij beschuldigingen die verwijzen naar het collaboratiegedrag van ouders, broers en zussen. Opmerkelijk is de quasi afwezigheid van de verklikster, dit kan verklaard worden vanuit het socio-economische profiel van de RTT-sters. Vooral vrouwen die zich voltijds aan het huishouden wijdde, gingen over tot verklikking en deze groep ontbrak uiteraard binnen het werknemersbestand van de RTT.

Een laatste collaboratievorm waarbij vrouwelijke werknemers hoog scoren, betreft het opiniedelict. Eén op drie vrouwen werd een dergelijke beschuldiging ten laste gelegd, tegenover elf procent van de mannelijke werknemers. Eén op drie opiniedelicten bleek dan ook op het conto van een vrouwelijk personeelslid te worden geschreven. Uit deze hoge frequentie blijkt dat vrouwen zich helemaal niet onbetuigd lieten in zake het uiten van hun mening ten aanzien van de politieke context van bezet België, de internationale gebeurtenissen en het nationaal-socialisme waaraan ze openlijk hun sympathie betuigden. De hoge frequentie van politieke collaboratie bij vrouwelijke werknemers dient opmerkelijk genoemd te worden, zeker als dit cijfer wordt vergeleken met het aandeel van vrouwen in de vooroorlogse politieke partijen: één op vier vrouwen werd hiervan beschuldigd. Een mogelijke verklaring hiervoor is de brede interpretatie die binnen de RTT aan politieke collaboratie werd gegeven en die verder ging dan formeel lidmaatschap. Informele politieke collaboratie blijkt – althans in de RTT-casus – inderdaad een typische vrouwenzaak te zijn. Toch werden vier op vijf politieke collaboratrices ervan beschuldigd lidgeld te hebben betaald.

Twee beschuldigingen bleken typisch op rekening van mannelijke werknemers geschreven te worden. Het hoeft geen verbazing dat het hier collaboratiedelicten betrof die gezien de tijdsgeest onrespectabel voor vrouwen werden geacht. Bijna één op de vijf mannelijke werknemers werd beschuldigd van (para)militaire collaboratie, vaak om aan het oostfront te gaan strijden tegen "het goddeloze communisme". Bijna vijftien procent van de mannen was vrijwillig voor de bezetter gaan werken in eigen land, Duitsland of Frankrijk.

De administratieve zuivering verliep volledig onafhankelijk van de vervolging door de militaire rechtbanken. Zowel de RTT als de krijgsauditeur voerde een eigen onderzoek al werd er wel vaak informatie uitgewisseld. Slechts een kleine helft van de ontslagen personeelsleden werd veroordeeld door een militaire rechtbank of werd ingeschreven op de epuratielijst. Wanneer we deze cijfers opsplitsen naar geslacht, valt meteen op dat voor vrouwen de discrepantie tussen gerechtelijke vervolging en ambtelijke sanctionering het grootst is. Amper achttien procent van alle vrouwelijke ontslagenen werd ook door de rechtbank veroordeeld of kwam op de epuratielijst terecht. De meerderheid van de ontslagen vrouwen verloor dus haar job op basis van subjectieve criteria die enkel binnen de RTT werden gehanteerd om een persoon als 'fout' te bestempelen. Deze vaststelling geldt, zoals vermeld, ook voor de mannelijke ontslagen werknemers: slechts de helft werd via juridische weg bestraft voor onvaderlands gedrag, waarvan de helft wegens (para)militaire collaboratie.

Een verzetsman schildert een kaalgeschoren collaboratrice een hakenkruis op het voorhoofd, vermoedelijk te Lanaken (provincie Limburg). Bron: Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA), Brussel

Besluit

Ook wat de administratieve zuivering betreft, kunnen we stellen dat vrouwen anders bestraft werden dan mannen. Vrouwen werden niet strenger bestraft maar wel vaak beschuldigd van andere collaboratiedelicten – of wat als collaboratie werd gedefinieerd – die zij begingen als echtgenote van een inciviek, als jonge vrouw die flirtte met Duitsers, als moeder van minderjarige kinderen of kennis van incivieken. Opvallend is de vaststelling dat vrouwen qua syndicaal of politiek engagement niet onder hoefden te doen voor hun mannelijke collega's. Een andere aanwijzing die de stelling in twijfel trekt dat de politieke collaboratie door vrouwen niet op ideologische gronden was gestoeld, vinden we in de hoge frequentie van opiniedelicten; vrouwen voelden zich betrokken bij de oorlogsgebeurtenissen en betoonden openlijk hun sympathie voor het nationaal-socialisme. Familierelaties fungeerden voor veel vrouwen als opstap naar de collaboratie maar waren niet de enige beweegredenen tot medewerking of contact met de bezetter of collaboratiebewegingen. De administratieve zuivering kan om een aantal redenen problematisch worden genoemd. Ten eerste werd vaak gesteund op

zwak bewijs of werd de bewijslast in veel dossiers omgekeerd: het was aan de verdachte werknemer om aan te tonen dat de vernoemde feiten niet hadden plaatsgevonden én niet aan de partij die de aanklacht formuleerde. Niet altijd speelde de twijfel in het voordeel van de betrokkene. Ten tweede kwamen een aantal delicten niet in aanmerking voor gerechtelijke vervolging maar wel voor een ontslag door de RTT. Indien we ervan uitgaan dat de RTT-casus illustratief is voor de ganse overheidszuivering, kunnen we stellen dat deze zuivering het aantal personen dat met de repressie in aanraking kwam, aanzienlijk heeft verhoogd. Wie ontslagen werd, verloor immers – net als bij een veroordeling of inschrijving op de epuratielijst – ook zijn burgerlijke en politieke rechten. De discrepantie tussen het aantal veroordeelde én ontslagen RTT-werknemers onderbouwt deze stelling en blijkt voor de vrouwen groter te zijn dan bij de mannen. Het gebruik van alternatieve criteria – waarvan sommige genderbepaald waren – om collaboratie te definiëren kan aan de basis liggen voor dit verschil, eveneens als een lagere tolerantiegrens voor wat als 'aanvaardbaar vaderlandslievend gedrag door vrouwen' werd gezien binnen de RTT.

Sophie Bollen is redactielid van Historica. Ze is verbonden aan de vakgroep Metajuridica en het Onderzoekscentrum Gender en Diversiteit aan de Vrije Universiteit Brussel, waar zij aan een doctoraal onderzoeksproject werkt

Literatuur

- . François Rouquet, *L'épuration dans l'administration française. Agents de l'état et collaboration ordinaire*. Parijs, 1993
- . Luc Capdevila, *La "collaboration sentimentale": antipatriotisme ou sexualité hors-normes?*, in: F. Rouquet en M. Perrot, *Identités féminines et violences politiques (1936-1946). Les Cahiers de l'IHTP (31)*, Parijs, 1995, pp. 67-82
- . Hanna Diamond, *Women and the Second World War in France 1939-48*. New York, 1999.
- . Luc Huyse en Steven Dhondt, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*, Leuven, 1991
- . Luc Huyse en Kris Hoflack, *Onverwerkt verleden. Een naschrift*, Leuven, 1994

Een jonge vrouw “gedesguiseerd in mans cleederen” in het Staatse leger 1688-1689

Maria Jacoba de Turenne, soldaat tegen wil en dank

Maria Jacoba de Turenne ging de geschiedenis in als soldaat in het Staatse leger. De oorzaak van deze reputatie ligt bij F.A. Hoefler, een gepensioneerd officier der artillerie, die haar opgenomen had in Nederlandse vrouwen in dienst van Mars. Dit boek bevat een bonte verzameling van heldhaftige vrouwen, die in het verleden bijgedragen hebben aan de verdediging van het vaderland. Hoefler baseerde zich op een bron die hij gevonden had via De Navorscher. Het was een notariële akte uit 1689 die opgemaakt was door een Haagse notaris. In de akte werd verklaard dat Maria Jacoba de Turenne zich “gedesguiseert in mans cleederen in militaire dienst hadde begeven”. Zo lijkt het op het eerste gezicht dat Maria Jacoba een heldhaftig manwijf was die er niet voor terugschrok om zich in het krijgsbedrijf te storten. Niets is echter minder waar.

Marja Volbeda deed voor haar doctoraalscriptie verder onderzoek en vond in het Gemeentearchief van Maastricht twee processen uit 1689/90 waarin Maria Jacoba de Turenne een van de partijen was. Het betreft een crimineel proces waarin zij beschuldigd werd van poging tot moord op Jacob Nijpels en een civiel proces dat zij had aangespannen tegen Jacob Nijpels wegens defloratie (verkrachting) en het verbreken van de huwelijksbelofte. Bij de proceszak uit 1690 wordt ook het mes waarmee Maria Jacoba de Turenne haar verloofde aanviel, bewaard. De procesdossiers bevatten veel informatie over Maria Jacoba de Turenne. Tijdens het verhoor vertelde zij namelijk het verloop van haar leven vanaf het moment dat zij Jacob Nijpels ontmoette in Den Haag tot aan de dag van de moordaanslag.

Soldaat De Turenne

Begin 1688 ontmoette Maria Jacoba de Turenne de uit Maastricht afkomstige Jacob Nijpels. Jacob maakte haar het hof en vroeg haar ten huwelijk. Hij gaf haar een schriftelijke trouwbelofte. Tot zover was er op het gedrag van Maria Jacoba en Jacob niets aan te merken. Jacob nam, toen hij zonder inkomsten was geraakt, op aanraden van Maria Jacoba dienst als soldaat in het Regiment van Philips van Essen. Jacob bleek niet erg trouw te zijn want Maria Jacoba vernam dat hij zich ophield met ‘ontuchtige vrouwen’. Zij was daar zo boos over

dat zij de verloving verbrak en ze zette haar woorden kracht bij door Jacobs trouwbelofte te verscheuren. Jacob paaide haar weer met mooie woorden en het stel verloofde zich opnieuw. Net als veel andere verliefde stellen gingen Maria Jacoba en Jacob wandelen in het Haagse Bos. Het Haagse Bos stond bekend als een ‘pretpark’ waar ook allerlei dingen gebeurden die niet door de beugel konden. Maria Jacoba en Jacob vergaten de tijd en werden overvallen door slecht weer. Zij zochten onderdak in herberg ‘Het Rad van Avontuur’. Jacob deed alsof zij een echtpaar waren. Maria Jacoba verklaarde tijdens haar verhoor dat zij beslist niet met Jacob in één bed wilde slapen. Ze bleef op een stoel zitten en las in *Iohan Haverman’s Christelycke gebeden en danckzegginghen*. Dat Maria Jacoba deze twee zaken zo benadrukte duidt erop dat Maria Jacoba daarmee haar eerzaamheid en deugdelijkheid wilde bewijzen. Jacob kreeg haar die nacht toch met geweld in bed en hij defloreerde haar. Maria Jacoba schaamde zich en durfde niet meer terug naar huis. Jacob ried haar aan om als man verkleed dienst te nemen in het Staatse leger. Zo begon het ‘soldatenleven’ van Maria Jacoba de Turenne. Zij trad in de anonimiteit en ging haar lief achterna. Maria Jacoba gaf vermoedelijk de naam De Turenne op als *nom de guerre*. Henri de la Tour d’Auvergne graaf De Turenne (1611-1675) – een kleinzoon van Willem van Oranje - was een befaamde



Het Dinghuis te Maastricht ca. 1800, in de volksmond ook het Oud Stadhuis genoemd (het heeft nooit als stadhuis dienst gedaan).

Bron: Website Gemeentearchief Maastricht (GAM inv.nr. 94)

veldheer geweest. Zo’n bekende naam sprak tot de verbeelding van militairen. Al snel werd ontdekt dat soldaat De Turenne geen man was en zij werd uit het leger gezet. Vrouwen werden in het Staatse leger slechts gewaardeerd op het praktische gemak dat zij leverden. De soldatenvrouwen vormden een deel van de grote zwerm van kooplui en handwerkers die de troepen volgden. De echtgenotes kookten het eten, verzorgden hun mannen in geval van ziekte en hielden het logies schoon. In tijden van nood maakten zij zich soms verdienstelijk met het maken van kogels. ‘Ontuchtige’, dat wil zeggen ongehuwde vrouwen moesten volgens de ‘Artikelbrief’ (gedragsregels voor militairen) weggestuurd worden uit het leger. Een rol als actief militair was voor vrouwen absoluut niet weggelegd. Maria Jacoba de Turenne zat voor straf drie dagen in het spinhuis. Zij was niet onder de indruk geraakt van haar verblijf in het spinhuis. Uit het ‘pertinent verhael’ blijkt dat zij nog vijfmaal gestoken in mannenkleden dienst nam in het Staatse leger. Iedere keer werd zij weer ontdekt en weggestuurd. In Sluis werd zij voor het laatst ontdekt. Daar werd zij herkend door Graaf Willem Adriaan de Hornes – gouverneur van Sluis – en diens echtgenote, die haar “een dicht repremende hebben gegeven, van datse haer onthouden soude van meermaels mans kleederen aen te doen”. Haar soldatenloopbaan was hiermee ten einde gekomen want ze trok hierna geen mannenkleden meer aan.

De moordaanslag in Maastricht

Jacob Nijpels trok met zijn compagnie langs verschillende vestingsteden in de Zuidelijke Nederlanden. Maria Jacoba reisde hem achterna en zij leefden als man en vrouw. Dat was naar zeventiende-eeuwse begrippen zeer bedenkelijk gedrag want op voorechtelijk verkeer stonden zware sancties. Op 23 juni 1689 gaf Jacob zijn verloofde opnieuw een schriftelijke trouwbelofte. Toen Maria Jacoba in de nazomer van 1689 hoorde dat Jacob naar Maastricht was vertrokken, ging zij hem achterna. Zij zocht Jacob op en vertelde hem dat zij zwanger was. Jacob deelde haar mee dat hij met een Maastrichtse ging trouwen. Zij herinnerde hem aan de trouwbelofte maar Jacob gaf haar als antwoord een flink pak slaag. Maria Jacoba schafte een pistool aan om zich te kunnen verdedigen. Zij stuurde de kriegsraad te Maastricht een schriftelijk verzoek om Jacob volgens het kriegsrecht te gebieden met haar te trouwen. Gouverneur Zobel, de garnizoenscommandant, verwees haar echter naar de schepenbank maar ook daar kreeg zij nul op het rekest. De toekomst zag er voor Maria Jacoba slecht uit want haar reputatie als eerbare vrouw stond op het spel. Hoe moest zij als ongehuwde vrouw in haar eigen onderhoud en dat van het kindje dat op komst was voorzien? Op 2 november 1689 zette Maria Jacoba de Turenne in haar wanhoop Jacob het pistool tegen de borst. Het wapen ketste echter af en daarna stak zij hem neer met een mes. Maria Jacoba werd opgepakt en gevangen gezet onder het 'Oudt Stadhuis' te Maastricht.

Maria Jacoba verdedigt haar reputatie van eerbare vrouw

Terwijl Maria Jacoba gevangen zat wegens de aanslag op Jacob voerde zij een civiel proces tegen Jacob wegens defloratie en het niet nakomen van de huwelijksbelofte. Zij

eiste dat Jacob met haar zou trouwen zodat zij als eerbare gehuwde vrouw haar kind kon krijgen. In de aanklacht werd de nadruk gelegd op de aanwezigheid van een geldige schriftelijke trouwbelofte. Dit was een sterk bewijsstuk in het proces om Jacob te kunnen dwingen haar te trouwen. In het zeventiende-eeuwse huwelijksrecht had een huwelijksbelofte het karakter van een bindende overeenkomst. Een trouwbelofte was niet persé noodzakelijk voor het totstandkomen van een huwelijk, maar als de belofte eenmaal was afgelegd werden er belangrijke rechtsgevolgen aan toegekend. De overeenkomst kon alleen verbroken worden met wederzijds goedvinden. Werd de trouwbelofte eenzijdig verbroken, dan kon de ene verloofde de andere voor de rechter dagen en eisen dat de gedaagde veroordeeld zou worden om hem of haar te huwen. De gedachte hierachter was dat huwelijken door God beschikt werden. De eis tegen Jacob werd als volgt geformuleerd: "De aenleggerse concludeerende contendeert ten eynde den gedaegde worde gecondeemnt te aenleggerse in facie ecclesiae offte andersints nae de placcaeten van den Lande te trouwen en voorts te houden als sijn wettige vrouw". Op 1 februari 1690 veroordeelde het Hoge Brabantse Gerecht Jacob Nijpels tot een huwelijk met Maria Jacoba de Turenne. Maria Jacoba werd op 21 februari 1690 vanuit de gevangenis naar het huis van Jacob Nijpels gebracht. Ten overstaan van het gerecht en in het bijzijn van een gedeputeerde van de kerkenraad werd het huwelijk tussen Jacob Nijpels en Maria Jacoba de Turenne gesloten. Daarna werd zij weer teruggebracht naar de gevangenis.

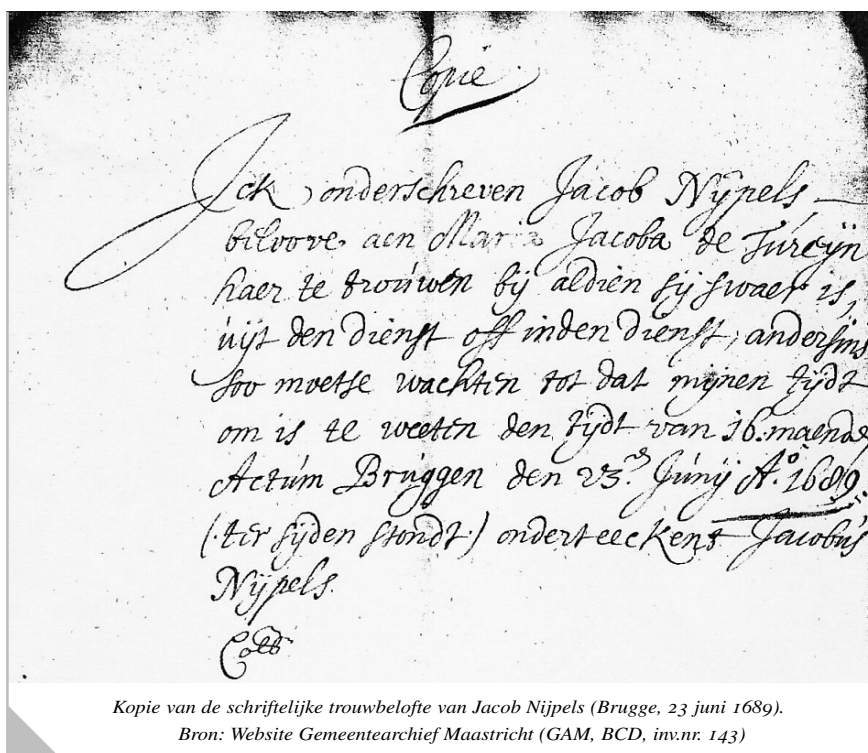
Het criminele proces wegens de moordaanslag op Jacob Nijpels

Openbaar aanklager, Hoogschout Groûlart, diende op 23 mei 1690 zijn 'claght ende conclusie' in. In zijn eis somde de officier de

feiten van de aanslag op. Het was voor hem een duidelijke zaak; Maria Jacoba had eerst geprobeerd Jacob dood te schieten en toen dat niet lukte, had zij geprobeerd hem dood te steken, "allen 't welks geensins worden geogluuyt, maar ter contrarien ten hoogsten is straffbaar". Hij verzocht de rechtbank de beklagde een straf op te leggen die paste bij dit zware misdrijf. Maria Jacoba's advocaat voerde in zijn schriftelijke verdediging van 16 juni 1690 als verzachtende omstandigheid aan dat Maria Jacoba in een penibele toestand verkeerde nadat de schepenbank haar in het ongelijk had gesteld. Dit had tot gevolg dat "een persoon van haere sexe ende staet daerdoor licht tot desperatie konde geraecken ende in soo een gelegentheyt haer niet en konde inbeelden eenige wegh van recht meer voor haer open te wesen". De advocaat pleitte voor vrijspraak en wees Jacob Nijpels aan als de veroorzaker van alle ellende. Bovendien was Jacob niet bezwiken aan zijn verwondingen en ondertussen met Maria Jacoba getrouwd. De hoogschout bleef onverkort bij zijn eis. Maria Jacoba's advocaat voerde nogmaals Maria Jacoba's wanhoop aan als verzachtende omstandigheid. Het mocht niet baten want op 2 september 1690 werd Maria Jacoba De Turenne door het Hoge Brabantse Gerecht veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf en wel buiten kosten van de 'heer hoogschout'.

In hoger beroep tegen het vonnis

Zowel hoogschout Groûlart als Maria Jacoba gingen in beroep. Dat was in beide gevallen opmerkelijk. Voor de hoogschout betekende het vonnis namelijk dat hij uiteindelijk alle kosten die zouden voortvloeien uit de gevangenschap van Maria Jacoba zou moeten betalen. Dat Maria Jacoba in hoger beroep ging, was ook zeer ongebruikelijk want de aanslag op Jacob was een 'capitale strafzaak', dat wil zeggen een zwaar misdrijf. Maria Jacoba had de daad bekend en men ging er in de zeventiende eeuw (en tot ver in de achttiende eeuw) van uit dat wie een bekendenis had afgelegd en daarop veroordeeld was, niet in appèl mocht gaan. Maria Jacoba schikte zich niet in haar lot en nam een advocaat in de arm om in beroep te gaan. Voor wat betreft de kosten van de bewaring van Maria Jacoba was het nogal een apart probleem om te bepalen wie verantwoordelijk was voor de betaling ervan. In zijn artikel *Vrouwenvoogdij* schrijft Van Iterson dat een vrouw (ongehuwd, gehuwd, of weduwe) niet zelf mocht ageren in een rechtsgeding. Voor ongehuwde vrouwen of weduwen moest een ad hoc voogd aangesteld worden. Indien mogelijk werd er een 'bestorven' voogd, ook wel 'geboren momber' genoemd, aangewezen. Een man (echtgenoot) heeft ook de kwaliteit van 'geboren momber'. Was er geen familielid aan te wijzen als ad hoc voogd, dan trad de magistraat als zodanig op (zorgplicht). Maria Jacoba was niet getrouwd toen ze aangeklaagd werd voor de moordaanslag en haar advocaat trad op als ad hoc voogd. Hoofdschout Groûlart was aanklager, maar tegelijkertijd vertegenwoordigde hij ook de magistraat van Maastricht. In februari 1690 trouwden Maria Jacoba en Jacob en daardoor werd Jacob zowel juridisch als economisch ver-





Het mes waarmee Maria Jacoba de Turenne op 21 november 1689 Jacob Nijpels stak.

Lengte: 22 cm. Het mes wordt bewaard bij de processtukken in het Gemeentearchief Maastricht. Bron: Website Gemeentearchief Maastricht (GAM, BCD, inv.nr. 742)

antwoordelijk voor haar. Er ontstond een vreemde situatie. De kosten van het verblijf in de gevangenis van de ongehuwde Maria Jacoba de Turenne kwamen voor haar eigen rekening. Aangezien bleek dat zij de kosten niet kon betalen volgde daaruit dat de openbare aanklager (magistraat) de kosten moest dragen. Vanaf het moment dat zij met Jacob getrouwd was, moest Jacob de kosten dragen. Maar ook Jacob bleek niet draagkrachtig. Bovendien kon de veroordeelde Maria Jacoba, die tijdens het voorarrest bevallen was van een zoon, onmogelijk zelf iets verdienen in de gevangenis. Logisch gevolg van dit alles was dat de openbare aanklager alle kosten moest dragen van de langdurige bewaring. Hoogschout Groûlart verzocht de heren Brabantse Commissarissen Deciseurs het vonnis opnieuw te bekijken en haar een andere straf op te leggen.

De advocaat van Maria Jacoba voerde in hoger beroep aan dat de opgelegde straf veel te hoog was. De zaak was behandeld als een strafzaak ('extra ordinair'), maar Jacob was niet aan zijn verwondingen gestorven en dus moest de zaak eigenlijk behandeld worden als een civiel proces. Ergo: de straf moest omgezet worden in een veel lagere 'ordinaire' straf. Als tweede argument bracht haar verdediger naar voren dat de rechters Jacob hadden veroordeeld tot een huwelijk met Maria Jacoba en nu brachten diezelfde rechters het huwelijk in gevaar door Maria Jacoba tot zes jaar gevangenschap te veroordelen. De Brabantse Commissarissen Deciseurs bogen zich over de zaak en drie

weken na de veroordeling tot zes jaar gevangenschap werd Maria Jacoba vrijgesproken. De tien maanden die zij al in gevangenschap had doorgebracht werden aangemerkt als een deel van de haar opgelegde straf. Maria Jacoba de Turenne en Jacob Nijpels mochten bij elkaar gaan wonen onder de belofte: "dat zij haer leven lanck in alle eendragth en minnelijckheit als man en vrouw betaamt, sonder eenigh schandael meer te geven in toecomende te sullen leven ende t'saemen te sullen wonen".

Maria Jacoba's leven in Maastricht

Maria Jacoba de Turenne behoorde volgens de processtukken tot de gereformeerde religie. Op 21 februari 1690 trouwden Maria Jacoba en Jacob ten overstaan van het gerecht. Hun eerste zoon Dionysius werd geboren in de gevangenis. Hij werd gedoopt in de rooms-katholieke kerk van de St.-Nicolaasparochie in Maastricht. In november 1690 werd het huwelijk van Maria Jacoba en Jacob hernieuwd in dezelfde kerk. Maria Jacoba was overgaan tot het rooms-

katholieke geloof. Na Dionysius werden nog vier kinderen geboren. In september 1697 werd Maria Jacoba weduwe. Toen zij in januari 1698 hertrouwde, manifesteerde zij zich opnieuw als een niet alledaagse vrouw. Zij trouwde met Simon Nijpels, een familielid in de derde (verboden) graad. Simon en Maria Jacoba onttrokken zich met dispensatie aan de bepaling op de verboden graden uit de 'Politieke Ordonnantie' van 1580. Uit dit huwelijk werden een dochter en een zoon geboren. Maria Jacoba werd in 1716 voor de tweede keer weduwe en zij trouwde hierna niet meer. Op 8 juni 1736 werd zij in de kerk van de St.-Nicolaasparochie te Maastricht begraven. Maria Jacoba de Turenne was een vrouw die haar rechten en plichten kende. Zij was niet de heldhaftige vaderlandslievende soldaat, maar een vrouw die de geborgenheid zocht van het huwelijk. Zolang haar normale leven niet bedreigd werd, hield zij zich aan de zeventiende-eeuwse normen en waarden. Zodra dit leven werd verstoord, bleek zij een opmerkelijk strijdlustige vrouw te zijn die niet aarzelde om in actie te komen.

Marja Volbeda (1951) is historica. Met haar doctoraalscriptie won zij de Johanna. W.A. Naberprijs 2005. Momenteel is zij als auteur verbonden aan het project Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland, een project van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag en het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur van de Universiteit Utrecht.

Literatuur

- R. Dekker en L. van de Pol, *Vrouwen in mannenkleren. De geschiedenis van een tegendraadse traditie. Europa 1500-1800*. Amsterdam, 1989.
- H.A. Diederiks, S. Faber, A.H. Huussen Jr., *Strafrecht en criminaliteit, cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis*. Zutphen, 1988.
- D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18e eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de en 18e eeuwse gezinsleven*. Assen, 1982.
- M. van der Heijden, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*. Amsterdam, 1998.
- F.A. Hofer, *Nederlandsche vrouwen in dienst van Mars*. Rotterdam, 1888.
- *Ioan Haverman's Christelijcke gebeden en dancksegginghen. Op nieuws teghen 't Hoogduytsche oversien, door Hendrik van Diest t'Amsterdam: by Nicolaes van Ravesteyn op S. Anthonis Markt*. 1650.
- W. van Iterson, 'Vrouwenvoogdij' in: *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* XIV. 1936, pp. 421-452.
- J.W. Wijn, *Het krijgswezen in den tijd van Prins Maurits*. Utrecht, 1934.
- H.L. Zwitsers, *'De militie van den staat' Het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden*. Amsterdam, 1991.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Ety, *Liefde is heel het leven niet. Henriette Roland Holst 1869-1952*. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * één noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie, geboortjaar) en het adres van de auteur
- * drie illustraties met onderschriften én bronvermelding;
digitaal aangeleverde illustraties bij voorkeur wegschrijven als tif-bestand en gescanned op minimaal 300 dpi

- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2600 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1600 woorden, een recensie (één pagina) 850 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en "), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens (' en ') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * Per e-mail sturen naar het redactieadres: Mariken Schuur, m.l.schuur@rug.nl of marikenschuur@hotmail.com

Deadlines:

- februarinummer: 1 oktober
- juninummer: 1 februari
- oktobernummer: 1 mei

Vrouweninvloed in het literaire veld

Het machtsstreven van Marie Elisabeth Belpaire in Dietsche Warande en Belfort

Op 3 december 2005 werd de 150ste verjaardag van het literaire tijdschrift DWB (Dietsche Warande en Belfort) gevierd met een literaire nacht in het Brusselse Kaaitheter. Ter gelegenheid van dat jubileum verscheen een dubbelnummer waarin 150 hedendaagse auteurs elk vijftien regels publiceerden, gericht aan de toekomstige lezers uit 2155. Dat bij al deze feestelijkheden aandacht uitging naar Marie Elisabeth Belpaire lijkt onwaarschijnlijk. Nochtans was het onder haar impuls – en met haar geld – dat in 1900 de katholieke tijdschriften Dietsche Warande en Het Belfort werden samengesmolten. Daarmee werd de basis gelegd voor het huidige DWB dat momenteel, na De Gids, het langst levende Nederlandstalige literaire tijdschrift is.



Marie Elisabeth Belpaire, zittend aan haar schrijftafel, 1934. Bron: AMVC-Letterenhuis

In de negentiende eeuw was schrijven met het oog op publicatie (en dus het verdienen van geld) een voor vrouwen respectabele bezigheid geworden. Het kon thuis gebeuren en was in principe niet in tegenspraak met hun 'natuurlijke' bestemming als moeder en huishoudster. Zo ontstond een categorie van vrouwelijke beroepsschrijvers, maar vrouwen bleven een kleine minderheid in het literaire veld. Aan het einde van de negentiende eeuw werd in België minder dan een procent van de literaire publicaties door vrouwen geschreven; in de volkstelling van 1900 wer-

den 99 vrouwelijke schrijvers, journalisten en aanverwante beroepen geïdentificeerd, dit is 8,68 procent van de totale categorie.

Vrouwen en gender in het literaire veld

In mijn proefschrift, dat handelt over de positie van vrouwen in het katholieke Vlaamse literaire veld in de periode 1900-1940, heb ik Pierre Bourdieus theorie van praktijken, en vooral zijn definiëring van de concepten veld, habitus en kapitaal, gebruikt als kader om de ondervertegenwoordiging van vrou-

welijke auteurs te verklaren. Door de eeuwenlange dominantie van mannen in het literaire veld was het gestructureerd volgens mannelijke principes; zij hebben bepaald hoe schrijverschap en literatuur moesten worden gedefinieerd. Aan die definities, die sterk mannelijke trekken vertoonden, maar werden voorgesteld als neutraal, konden vrouwen moeilijk voldoen. Ze beschikten immers meestal niet over voldoende (cultureel) kapitaal om het veld te betreden en om er een belangrijke positie in te nemen. Bovendien konden ze zich door hun genderspecifieke habitus (of socialisatie) niet met succes in het literaire veld bewegen: ze kenden de regels van het 'spel' immers niet of slecht.

Actoren in het veld (auteurs, critici, uitgevers) werden daarenboven in sterke mate beïnvloed door het genderdiscours, dat stelde dat vrouwen door hun 'natuur' werden beperkt in hun mogelijkheden: ze waren alleen in staat tot reproductie in de huiselijke sfeer; productieve, creatieve arbeid was voor hen niet weggelegd. Vrouwelijk schrijverschap werd hierdoor een *contradictio in terminis*. Het werk van vrouwen werd ook volgens andere maatstaven beoordeeld dan het werk van mannen. Het moest in de eerste plaats beantwoorden aan de normen en waarden van vrouwelijkheid; de literaire merites ervan waren daaraan ondergeschikt. Het genderdiscours oefende ook invloed uit op de subjectieve identiteit van schrijfsters zelf, meer bepaald op hun zelfbeeld met betrekking tot hun schrijverschap. Vrouwen die wilden schrijven, moesten de mannelijke autoriteit en de mannelijke creatie van vrouwen doorbreken. Maar dat vereiste een bewustwording en reflexief zelfonderzoek



Marie Elisabeth Belpaire, samen met Henriëtte Roland-Holst, 1945. Bron: AMVC-Letterenhuis

waartoe slechts weinigen in staat waren.

Voor de katholieke Vlaamse literair-culturele tijdschriften van de eerste decennia van de twintigste eeuw is er een opmerkelijke vaststelling te noteren. In *Vlaamse Arbeid* (1905-1930) vormden vrouwen slechts zes procent van de medewerkers. Hun medewerking was bovendien vaker eenmalig, of minder structureel, dan die van mannen. In andere tijdschriften was het aantal bijdragen van vrouwen verwaarloosbaar klein en vrouwen namen er geen invloedrijke posities in. In *Dietsche Warande en Belfort* daarentegen stonden vrouwen tot de Tweede Wereldoorlog in voor iets meer dan tien procent van de gepubliceerde poëzie, proza en essays. Bovendien werkten vrouwelijke auteurs vaak jarenlang op regelmatige tijdstippen aan het tijdschrift mee en behoorden in die periode drie vrouwen tot de redactie.

In een structuralistische analyse kan het verschil tussen de tijdschriften wat betreft vrouwelijke medewerking worden geduid aan de hand van het onderscheid tussen gebonden en ongebonden (programmatische) tijdschriften - tijdschriften die gebaseerd zijn op eigen, hetzij poëtische (ongebonden tijdschriften), hetzij levensbeschouwelijk/religieuze of politiek-sociale (gebonden tijdschriften), opvattingen - die hun creatieve en kritische praktijk sturen, en door de posities van de tijdschriften in het literaire veld en de strijd daartussen. In dit artikel wil ik echter een ander aspect uitdiepen, namelijk de belangrijke rol die Marie Elisabeth Belpaire speelde als 'bemiddelaar' voor de medewerking van vrouwen aan *Dietsche Warande en Belfort*. De meeste vrouwen die in het tijdschrift publiceerden, werden door haar geïntroduceerd. Belpaire had immers een bijzondere interesse voor schrijfsters en stelde 'haar' tijdschrift daarom graag voor hen open. Voor sommige schrijfsters, zoals Virginie Loveling en Henriette Roland Holst, tastte ze zelfs diep in de geldbuidel. De vraag is dus waarom Belpaire er, in tegenstelling tot andere vrouwen, in was geslaagd een dermate machtige positie te veroveren dat zij haar voorkeuren kon doordrukken.

Moeder-Overste van *Dietsche Warande en Belfort*

Marie Elisabeth Belpaire (1853-1948) was een telg van de vooraanstaande katholieke Belpaire-Teichmannfamilie. Ze werd al op jonge leeftijd ingewijd in het Antwerpse politieke, culturele en societyleven. In 1877 verscheen haar eerste publicatie, 'Liedeken van Scheiden', in *Onze Wachter*, het tijdschrift van de Nederlandse priester, professor en dichter Herman Schaeppman, die een van Belpaires belangrijkste leermeesters was op religieus, politiek en literair vlak. Tien jaar later debuteerde ze met een bundel kortverhalen. In de volgende vijftig jaar schreef ze een indrukwekkend oeuvre, bestaande uit honderden artikels en tientallen boeken. Poëzie en proza, de genres die ze in het begin van haar literaire carrière beoefende, vormen daarin een minderheid; Belpaire werd vooral bedreven in het schrijven van literaire en kunstkritische essays, recensies en biografieën.

In eerste instantie werd Belpaire echter actief op een typisch vrouwelijk terrein: het meis-

jesonderwijs. Vanaf het midden van de jaren 1870 richtte ze in Antwerpen verschillende lagere en middelbare meisjesscholen op; later zou ze zich vooral gaan richten op hoger onderwijs voor vrouwen. Deze onderwijsinitiatieven waren voor Vlaanderen vooruitstrevend, in die zin dat, in een context waarin (katholiek) meisjesonderwijs meestal door religieuzen werd geleid, veeleer elementair was en zich beperkte tot 'huiselijk' onderrecht en Franstalig was, Belpaires scholen weliswaar katholiek geïnspireerd waren, maar een nadrukkelijk lekenkarakter droegen, een algemene, intellectuele en cultureel en sociaal gerichte vorming wilden bieden en Nederlandstalig waren. Dit laatste werd ingegeven door Belpaires engagement in de Vlaamse Beweging, die aan het einde van de negentiende eeuw was geëvolueerd van een taal- en letterkundige beweging, die streefde naar de erkenning van het Vlaams/Nederlands als officiële taal in België, naar een maatschappelijke beweging, die ijverde voor de sociaal-economische en culturele emancipatie van de Vlamingen. Belpaire zou, samen met dichteres Hilda Ram, door wie Belpaire in de jaren 1890 tot de Vlaamse Beweging was geïntroduceerd, en met schrijfster Louisa Duykers, 'de vrouwelijke kern van de Vlaamse Beweging' gaan vormen. Vrouwen, katholicisme en Vlaamse Beweging waren de drie assen waar rond alle initiatieven van Belpaire draaiden.

Belpaires afkomst verzekerde haar van een aanzienlijke hoeveelheid kapitaal – onontbeerlijk voor de toegang tot het literaire veld en de uitoefening van symbolische macht of dominantie. Het familiekapitaal stelde haar in staat om onafhankelijk van economische noodzaak te leven en om te investeren in liefdadigheidswerk en mecenaat. Via haar grootvader Theodore Teichmann, provinciegouverneur van Antwerpen, haar moeder en tantes kwam ze van jongsaf in contact met kunstenaars en politici en bouwde ze een invloedrijk sociaal netwerk uit. Belpaire ontving een voor meisjes atypische, brede opleiding, met een nadruk op vreemde talen en schone kunsten, en verwierf op die manier het nodige cultureel kapitaal. Haar symbolisch kapitaal had ze in eerste instantie te danken aan haar grootvader en aan haar tante Constance Teichmann, de 'goede engel van Antwerpen', die ze als haar rolmodel naar voren schoof. Door haar activiteiten in het meisjesonderwijs bouwde ze na verloop van tijd zelf een symbolisch kapitaal op dat zich uitstrekte tot het katholieke veld en de Vlaamse Beweging. Aan meisjesonderwijs werd immers een belangrijke rol toegekend in de vorming van vrouwen tot 'goede' moeders en echtgenotes, die de respectievelijke katholieke en Vlaamsgezinde waarden binnen het gezin – en dus in de maatschappij – moesten doorgeven.

Belpaire had ten tweede ook de geschikte habitus om een belangrijke positie in het literaire veld te veroveren. Ze werd opgevoed in een familie waarin vrouwen, door de afwezigheid van mannen (Belpaires moeder en tantes waren vroeg weduwe geworden of ongetrouwd) – en dus het ontbreken van de mannelijke autoriteit – een dominante positie bekleedden. Geruggenstund door een aanzienlijk fortuin konden/moesten deze vrouwen zelfstandig initiatieven ontwikkelen



Marie Elisabeth Belpaire, portret, 1938.

Bron: AMVC-Letterenhuis

– weliswaar in de 'mannelijke' openbare ruimte, maar dan wel binnen de grenzen van de aan vrouwen toegekende terreinen: liefdadigheid, onderwijs, kinder- en ziekenverzorging. Door hun voorbeeld leerde Belpaire zelfstandig en onafhankelijk handelen en beslissingen nemen en verwierf ze inzicht in machtsrelaties.

In 1898 kwam Belpaire in contact met priester-dichter August Cuppens. Belpaire en Cuppens vonden elkaar in hun wens om het katholieke aspect van de Vlaamse Beweging zichtbaarder te maken, omdat die volgens hen te sterk werd opgeëist door de liberalen. Belpaire zag de oplossing in "een zeer beperkte kring vurige geesten die als de 'ziel' zouden worden van de Vlaamse Beweging" en nieuwe impulsen zouden geven aan katholieke Vlaamse verenigingen. Belpaire bleek hiervoor de ideale gangmaker. Via haar (mannelijke) familieleden en gesteund door de erkenning die ze zelf genoot, slaagde ze erin een aantal vooraanstaande mannen warm te maken voor het project. De kring Eigen Leven zou tot de Eerste Wereldoorlog, via acties en initiatieven in het culturele en verenigingsleven, het onderwijs en de journalistiek, een niet onbelangrijke rol spelen in de Vlaamse Beweging. Het was ook in de schoot van Eigen Leven dat in het voorjaar van 1899 gesprekken werden opgestart met Paul Alberdingk Thijm, eigenaar van *Dietsche Warande* (1855), en Alfons Siffer, drukker-uitgever van *Het Belfort* (1886), om de twee tijdschriften over te nemen en samen te smelten. In de loop van de moeizame onderhandelingsperiode besliste Belpaire dat zij het kapitaal dat nodig was voor de overname zou inbrengen en dat ze na de oprichting jaarlijks 2000 frank in het nieuwe tijdschrift zou investeren. Omwille van haar positie als eigenares en financier van het tijdschrift voelde Belpaire zich gerechtigd om de beslissingsmacht ook op ideologisch en inhoudelijk vlak naar zich toe te trekken. Daar stootte ze echter op de weerstand van redactiesecretaris Emiel Vliebergh en zijn rechterhand Lodewijk Scharpé – maar het was Belpaire die de strijd won. Belpaires voortdurende inmenging, waarbij

haar mening vaak loodrecht op die van Vliebergh en Scharpé stond, dreef Scharpé zo ver dat hij in 1904 definitief ontslag nam uit de redactieraad. Hierdoor raakte Vliebergh geïsoleerd binnen de redactie. Hij bleef tot 1914 in naam redactiesecretaris, maar vanaf 1907 werd die functie in de praktijk uitgeoefend door Jules Persyn, een jonge, bevlogen germanist, die veel meer dan Vliebergh op een lijn stond met Belpaire. Door het uitrangeren van Vliebergh en de doordachte keuze van de nieuwe (en de daaropvolgende) redactiesecretaris was Belpaire er dus in geslaagd om het tijdschrift die richting uit te sturen die zij vanaf het begin voor ogen had gehad.

In en buiten gender

Een dergelijke onrechtstreekse werkwijze was kenmerkend voor Belpaires handelen. In de literatuur die in de loop der jaren over Belpaire en *Dietsche Warande en Belfort* is verschenen, werd vooral de moederrol van Belpaire in de verf gezet – een rol die Belpaire om strategische redenen maar al te graag op zich nam. Ze was zich bewust van het negatieve symbolisch kapitaal van haar vrouw-zijn – als vrouw bevond zij zich in een gedomineerde positie tegenover mannen – en om haar ‘mannelijke’ of roldoorbrekende activiteiten maatschappelijk aanvaardbaar te maken, trachtte zij daarom de beeldvorming rond haar persoon zelf te regisseren. Naargelang de situatie heeft zij haar vrouw-zijn of haar symbolische moederrol benadrukt dan wel haar sekse gemaskeerd.

Een van de manieren daartoe was het strategische gebruik van aanspreektitels. De titel ‘Mamieke’ reserveerde ze voor familieleden, intimi en contacten uit zachte sectoren, zoals liefdadigheid, meisjesonderwijs en vrouwenbeweging. Een moederlijk imago zou in deze vrouwelijke terreinen in haar voordeel spelen. Haar contacten uit de literaire en politieke wereld en uit de Vlaamse Beweging spraken haar meestal aan met ‘Juffrouw Belpaire’ en, belangrijker, Belpaire ondertekende haar brieven aan hen, net zoals haar artikels in *Dietsche Warande en Belfort* en andere tijdschriften, met ‘M.E. Belpaire’ of ‘M.E.B.’, wat geregeld tot verwarring leidde. Wellicht wilde Belpaire door het weglaten van haar voornaam niet zozeer een mannelijke identiteit aannemen, maar vond ze het weinig opportuun om de aandacht op haar sekse te vestigen in deze veeleer mannelijke actierreinen. Bij haar naaste medewerkers in *Eigen Leven* en *Dietsche Warande en Belfort* stond Belpaire bekend als ‘Moeder-Overste’ of ‘M.O.’, waarmee werd verwezen naar zowel haar geloof, haar ouderdom, haar ‘moederschap’ als haar autoriteit binnen de kring en het tijdschrift. Naar aanleiding van een van de autoriteitsconflicten met Scharpé schreef Belpaire dat zij “veel meer moeder dan overste” was. (Brief van M.E. Belpaire aan E. Vliebergh en L. Scharpé, 23 november 1899) Haar autoriteit, zo begreep ze, zou immers alleen worden aanvaard als die ‘zacht’ en ‘moederlijk’ was, als ze met andere woorden verhulde dat ze feitelijk macht uitoefende. Opmerkelijk in dat kader is dat Scharpé bij zijn herhaalde pogingen tot ontslagname het vertrouwelijke ‘Moeder-Overste’ verving door het formele ‘Mejuffer Belpaire’. Hij aanvaardde haar moederlijke

autoriteit niet langer en wilde op een zakelijke manier met haar communiceren; de moeder-zoonband, die de basis vormde voor hun samenwerking in het tijdschrift, werd met Scharpés ontslag doorgeknipt. Belpaires inzicht in de heersende genderverhoudingen wordt ook geïllustreerd door wat zij in november 1899 aan Scharpé schreef: “gij hebt er alle voordeel bij [de verantwoordelijkheid] op mij te schuiven. Ik ben eene vrouw, onafhankelijk, onverantwoordelijk, buiten en boven de politieke partijen, ik kan niemand betrekken”. (Brief van M.E. Belpaire aan L. Scharpé, 25 november 1899) Daarmee bedoelde ze dat ze, omdat ze geen politieke functie bekleedde, niet tot het academische establishment behoorde en geen sociale verenigingen leidde, naar de buitenwereld toe als ‘onafhankelijk’, zonder openlijke bindingen met deze of gene ideologische stroming of sociale beweging, zou kunnen optreden. Ze alludeerde er bovendien op dat ze minder bedreigd was, omdat zij als



Marie Elisabeth Belpaire, samen met Ninette Walschap, Stephanie Claes-Vetter, Julia Goris-De Bie, Louisa Duyckers en Ernest Claes, medewerkers *Dietsche Warande en Belfort*, z.d. Bron: AMVC-Letterenhuis

vrouw in het toenmalige veld van sociale relaties sowieso niet werd beschouwd als een waardige speler en niet was geëgitimeerd om de symbolische macht uit te oefenen. Door haar – een niet-geëngageerde vrouw, een ‘belangeloze moeder’ – als boegbeeld naar voren te schuiven, zou het tijdschrift een onschadelijke indruk maken, maar tegelijk achter de schermen zijn doelstellingen nastreven.

Publiekelijk heeft Belpaire zich altijd ingepast in het dominante genderdiscours: in haar publicaties hield zij zich ver van al te radicale emancipatorische, laat staan feministische eisen en openbare optredens vermeed ze, omdat ze naar eigen zeggen liever in de schaduw bleef. In haar persoonlijke correspondentie liet ze echter andere geluiden horen en haar eigen leven paste evenmin in het ideaalbeeld dat ze verdedigde: ze was niet getrouwd, had geen kinderen, benutte haar ‘moederlijke gaven’ op een zeer eigengereide en onafhankelijke manier en spoorde bovendien andere vrouwen aan tot zelfontplooiing. Deze dubbelzinnigheid, namelijk het zich tegelijk inpassen in de heersende cultuur en het zoeken naar manieren en strategieën om zich tegen die cultuur te verzetten, is symptomatisch voor Teresa de Lauretis’ stelling dat vrouwen tegelijk in en buiten gender staan, tegelijk met en zonder representatie zijn, en dat daaruit een bepaalde bewustwording kan resulteren. Het is om die reden ook moeilijk om een eenduidig oordeel over Belpaire te vellen. Ze wordt vooral herinnerd om haar verwezenlijkingen in het meisjesonderwijs en draagt het imago van moederfiguur, ‘Mamieke’, en van kwezel. Een diepgaandere analyse toont echter dat haar streven verder reikte en dat evengoed het etiket ‘feministisch’ op haar zou kunnen worden gekleefd. Het blootleggen van dergelijke contradicties is precies wat historisch onderzoek over vrouwen en gender zo boeiend maakt.

Geraldine Reymanants (1975) is doctor in de geschiedenis (Universiteit Gent, 2005). Ze is momenteel als coördinator onderzoek en studies verbonden aan het Instituut voor de gelijkheid van vrouwen en mannen te Brussel.

Literatuur

- M.E. Belpaire, *August Cuppens. Zes en twintig jaar Vlaamsche vriendschap*. Antwerpen, 1924.
- Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Parijs, 1992.
- Pierre Bourdieu, *The field of cultural production. Essays on art and literature*. Cambridge, 1999.
- Teresa de Lauretis, *Technologies of gender. Essays on theory, film, and fiction*. Houndmills/Londen, 1987.
- Denise De Weerd, *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België 1830-1960*. Gent, 1980.
- Peter Heyman, ‘Vrouwelijke zelfstandige arbeid in de 19de en 20ste eeuw. Een kwantitatieve duiding’, in: Leen Van Molle en Peter Heyman, *Vrouwenzaken-zakenvrouwen. Facetten van vrouwelijk zelfstandig ondernemerschap in Vlaanderen, 1880-2000*. Gent, 2001, pp. 49-93.
- Geraldine Reymanants, *Vrouweninvloed in het literaire veld. De medewerking van vrouwen aan katholieke Vlaamse literaire tijdschriften, weekbladen en kranten, 1900-1940*. Proefschrift Universiteit Gent, 2005.
- Erica van Boven, *Een hoofdstuk apart. 'Vrouwenromans' in de literaire kritiek 1898-1930*. Amsterdam, 1992.
- Annelies Van Heyst en Marjet Derks, ‘Godsvrucht en gender: naar een geschiedschrijving in meervoud’, in: Idem, *Terra Incognita. Historisch onderzoek naar catholicisme en vrouwelijkheid*. Kampen, 1994.

Vrouwelijke humanisten publiceren

Anna Maria van Schurmans publicatie van het epicedium voor André Rivet

Historici van de vroegmoderne tijd plaatsen vrouwen nog steeds in een context van het huiselijke leven en het gezin. Vrouwelijke humanisten traden nochtans uit de privésfeer: zij gingen schrijven en wensten hun werken gepubliceerd te zien. Een rouwdicht van Anna Maria van Schurman voor het overlijden van haar goede vriend André Rivet was hiervan een mooie illustratie. Maar de weg naar de uitgever was moeilijk toegankelijk voor vrouwen...

Anna Maria van Schurman (1607-1678) was een zeventiende-eeuwse vrouwelijke geleerde die het grootste deel van haar leven doorbracht in Utrecht. Als humanist maakte zij deel uit van de *republica litterarum*, een communicatienetwerk van geleerde mannen (en zeldzamer: vrouwen) die met elkaar in contact stonden, ontmoetingen organiseerden en hun werk (bijvoorbeeld nieuwe theorieën en uitvindingen) bespraken. Als hoogbegaafd jong meisje kwam ze in de *spotlights* te staan omwille van haar uitzonderlijke talenkennis. Ze las en schreef Nederlands (haar moedertaal), Duits, Frans, Engels, Italiaans, Grieks, Hebreeuws en Latijn en oefende het Syrisch, Moors, Arabisch en Ethiopisch. Ook was ze een begenadigd kunstenaar en bracht ze als eerste de pastelschilderkunst naar de Nederlanden. Verscheidene werken van haar zijn ons overgeleverd, waaronder bewerkte glas en portretjes van haarzelf en haar kennissen. Anna Maria was bedreven in verscheidene wetenschappen zoals aardrijkskunde, geschiedenis, theologie, filosofie, (meta)fysica, astronomie, theoretische geneeskunde, botanica.

In 1636 was Van Schurman de eerste vrouwelijke student aan een universiteit (Utrecht) in Europa, een titel die ten onrechte wordt toegeschreven aan Aletta Jacobs. Anna Maria kon de lessen volgen van achter een scherm, maar mocht zelf niet gehoord of gezien worden. Ze voerde een uitgebreide briefwisseling met geleerde tijdgenoten, waaronder Elisabeth van de Palts (1618-1680, prinses van Bohemen, humanist en goede vriendin van René Descartes), Jacob Cats, Constantijn Huygens en de Franse Marie de Gournay (1565-1645). De Gournay was een humanist en politica, en de adoptie dochter van Michel de Montaigne.

Een groot aantal Latijnse brieven onder meer van en aan André Rivet (1572-1651) zijn bewaard gebleven. Rivet was een Franse calvinistische theoloog en hoogleraar aan de universiteit van Leiden en tevens de leermeester van Willem II van Oranje-Nassau. In een reeks brieven aan Rivetus zette Schurmannia haar ideeën over vrouwenopvoeding uiteen. Zij was van mening dat meisjes en vrouwen evenveel baat hadden bij een degelijke opvoeding als mannen. Vrouwen moesten de drie geleerde talen (Latijn, Grieks en Hebreeuws) leren alsook de basisbeginselen van enkele theoretische wetenschappen, zoals filosofie, politiek en geschiedenis. Theologie en bijbelstudie moeten (net als bij mannen) het belangrijkste onderdeel van hun studies vormen.

In 1641 bundelde zij haar ideeën hieromtrent in een Latijns logisch traktaat: *Dissertatio de ingenii muliebris ad doctrinam et meliores litteras aptitudine* (letterlijk: "Uiteenzetting over de geschiktheid van het vrouwelijk verstand voor de studie en de Schone Letteren"). Een groot aantal brieven van en naar Van Schurman, lofdichten van en over Van Schurman, waaronder ook de *Dissertatio*, werden gebundeld en onder de naam *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina, Gallica, prosaica et metrica* uitgegeven bij Elsevier in 1648. De *Opuscula* - of "Klein Werk", een typische benaming voor een bloemlezing van kleinere teksten en brieven van zowel mannelijke als vrouwelijke geleerden - werden nog minstens driemaal herdrukt, waarvan tweemaal tijdens haar leven. Veel van haar andere brieven, gedichten en lofbetuigingen aan andere humanisten werden opgenomen in de werken van bekende tijdgenoten of ook afzonderlijk uitgegeven. Op latere leeftijd publiceerde zij een lijvige autobiografie. Een



Uitgegeven brief van Anna Maria van Schurman aan geneesheer en schrijver Jan van Beverwijk, met zelfportret. Utrecht, 8 februari 1639. Bron: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/epo.html>

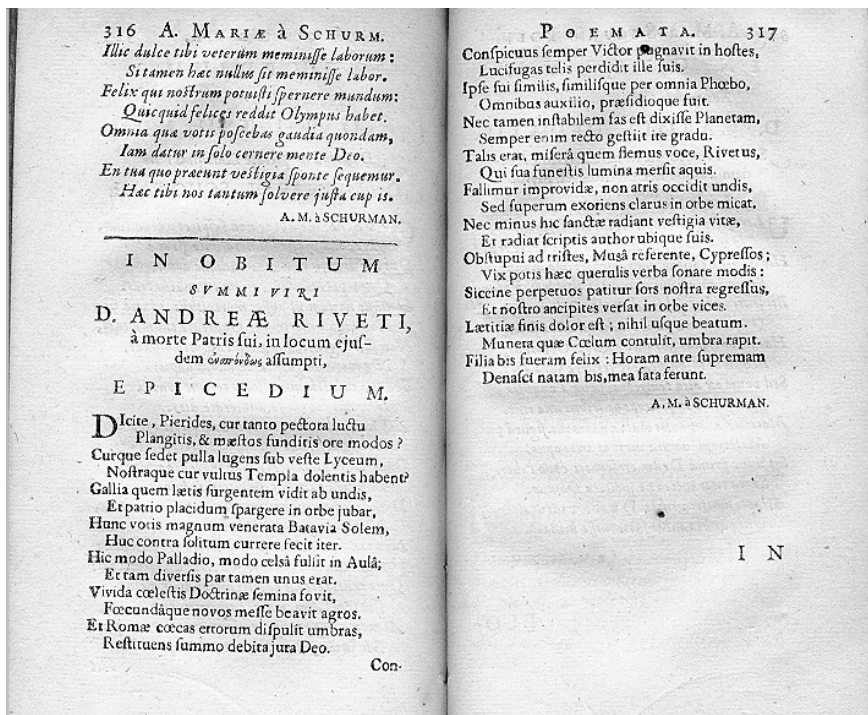
deel van haar (hoofdzakelijk Latijnse) werk werd vertaald, waaronder het Engels en het Frans.

Vrouwen betreden de publieke sfeer

Weinige vrouwen hadden het geluk van Van Schurman. De meeste geschriften van vrouwen in de renaissance en de vroegmoderne tijd ontgroeiden nooit de huiselijke haard. Nog veel te veel (overwegend mannelijke) historici situeren de geschriften van vrouwen louter in de privésfeer en menen dat deze enkel waren bestemd voor lezing in familieverband of in een selecte kring van intimi. Er bestaan nochtans vele voorbeelden van vrouwelijke humanisten en van vrouwen in het algemeen (zoals de zussen Anna en Tesselschade Roemer Visser) die met hun publicaties of hun ambitie om te publiceren het tegendeel duidelijk bewezen. Aangezien zij geen toegang hadden tot informatie - tenzij de huisbibliotheek van mannelijke familieleden en/of vrienden - en onderwijs, en dus autodidact waren, werd hun werk dikwijls (ten onrechte!) als van mindere kwaliteit beschouwd.

Men kan teksten van vrouwelijke geleerden/humanisten die voor een breder publiek - en dus publicatie - bestemd waren, duidelijk herkennen aan een aantal criteria: het genre, de eventuele geadresseerde, het onderwerp, de stijl en de eventuele beleefdheidsformules (*formularium*). Vrouwelijke humanisten beoefenden vaak het 'mannelijke' genre - te weten wetenschappelijke traktaten en geleerdenbrieven - in tegenstelling tot de meeste vrouwelijke schrijvers die geen grondige scholing van de klassieke oudheid (namelijk de kennis van de 'ouden') hadden. Deze laatste hielden het daardoor bij gedichten, egedocumenten en meer informele correspondentie (zoals de *epistula familiaris*).

Bij brieven speelde de geadresseerde een grote rol. Haar/zijn literair niveau bepaalde mee de stijl en de taal die de schrijver hanteerde. In een formele brief aan een 'groot' humanist was de voertaal hoogst waarschijnlijk Latijn en de stijl *sublimis* of *optimus* (verheven en verzorgd). De schrijver stelde zich zeer nederig op (zeker als het een vrouwelijke humanist was). De inhoud van de teksten was overwegend wetenschappelijk en handelde bijvoorbeeld over theologische, filosofische of politieke vraagstukken. Bij brieven



Uitgegeven brief van Anna Maria van Schurman aan André Rivet. Utrecht, januari 1932.
Bron: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/opus/seite19.html>

werd een strikte opbouw en klassiek *formularium* (*salutatio* en *valedictio*, *exordium* etc.) gehanteerd.

De lange weg naar de publicatie

Documenten van vrouwen vonden bij gebrek aan netwerken en steun van de naaste omgeving moeilijk de weg naar de drukker. Dat vrouwen geen deel uitmaakten van de officiële circuits was een grote handicap. Zij werden meestal niet toegelaten tot het verenigingsleven en het universitaire milieu. Het was alles behalve een sinecure om als vrouw op grote schaal uitgegeven te worden. Een mannelijke bemiddelaar met een zekere renommée was noodzakelijk om een voet tussen de deur van de drukkerij te krijgen. Weinige vrouwen behoorden tot de geprivilegieerden wiens gedrukte werken (internationaal) in boekwinkels werden verspreid. Wanneer een vrouw werd gepubliceerd was dit meestal via een kleine bijdrage in het werk van een mannelijk schrijver. Als curiosum namen mannelijke humanisten soms een gedicht of brief van een geleerde vrouw op in hun bundels. Vrouwen die kans maakten op een eigen publicatie werden hier, naar gewoonte, meestal toe uitgenodigd. Zij werden 'ontdekt' door een humanist en/of grote naam (meestal een kennis van de vader/familie) en dan – als hun werk goed bevonden werd – werden zij 'aangespoord' om hun werk naar buiten te brengen. Met andere woorden, vrouwen konden niet openlijk een publicatie ambiëren door rechtstreeks naar een drukker te stappen. Publiceren verliep moeizaam en via een achterpoortje.

Friedrich Spanheim (1600-1649) was een grote naam in humanistenkringen. Hij was predikant en hoogleraar theologie te Leiden. Hij was een huisvriend van de familie van Schurman en hielp Anna Maria met de uitga-

ve van de *Opuscula*. In zijn voorwoord aan de lezer schreef hij het volgende, nadat hij eerst Van Schurmans verstandelijke en andere talenten had geloofd: "Maar die giften zijn veel minderwaardiger dan diegenen die zij als belangrijk naar voor brengt, namelijk vroomheid zonder attitude en bescheidenheid zonder weerga; en ook een wonderlijke heiligheid van zeden en leven, elk voorbeeld waardig. En hoewel zij het absoluut verdient om geloofd te worden, verlangt zij niets minder dan dat. Dit feit op zich is boven elk lof verheven. En geloof niet, Lezer, dat deze zeer nobele maagd vanzelf in het openbaar treedt: zij vertoont zich niet, zij wordt naar voren gebracht door diegenen die meenden dat het van openbaar belang is dat zoveel deugdzaamheid niet thuis verborgen bleef. En inderdaad de dingen die hier aan jou worden getoond, zijn haar eerder ontrukkt dan door haar bewerkstelligd." (zie (1)).

Het is duidelijk dat voor vrouwelijke schrijvers het verlangen om te publiceren enerzijds, maar de noodzaak tot nederigheid (en zelfs onzichtbaarheid) anderzijds balanceren op een slappe koord was. Zij konden niet rechtstreeks hun ambities verkondigen hoewel ze uiteraard dezelfde erkenning zochten als hun mannelijke collegae. Zelfs een uitzonderlijk getalenteerde vrouw als Van Schurman, die met hoofd en schouders boven vele mannelijke humanisten uitstak, moest wachten op een invitatie van een derde.

Pietas, virtus en eruditio

In de *Opuscula* staan verschillende brieven van bewonderaars die Van Schurmans talenten en deugden roemen en haar aanmanen tot het uitgeven van haar geschriften. Spanheim schrijft in de inleiding: "Je zal ook zien dat deze tiende muze, door sommigen met verschillende vragen gestimuleerd wordt om haar zeer gezegende geest ter beschikking te

stellen en haar rijkdom te ontvouwen. Jij, Lezer, bewonder evenzeer als wij dit hoofd, dat zelfs bewondering afdwingt van koninklijke hoofden en bewonder datgene wat deze in stola gehulde doctor van de Muzen en de Gratiën ons leert, zowel door haar voorbeeld als door haar pen, en beschouw het juweel dat zichzelf als het belangrijkste ziet ook als het jouwe, namelijk vroomheid en deugdzaamheid." (zie (2)). Deugd stond boven elk talent verheven en een vrouw moest ongeacht die talenten bescheiden blijven. Openlijke ambitie om haar werk uit te geven viel hier niet mee te rijmen. Vrouwen als van Schurman hadden dit goed begrepen: op de achtergrond blijven om beter op de voorgrond te treden. Een bewonderaar deed hopelijk de rest van het werk.

Wanneer men *laudationes* (lofdichten) over geleerde vrouwen leest lijkt de geleerdheid op zich steeds op de tweede plaats te komen, na deugdzaamheid. Eén uiterst lovenswaardige eigenschap was echter verheven boven alle anderen: maagdelijkheid. Een aantal lofdichten op van Schurman maken hier allusie op. Zij beloofde aan het sterfbed van haar vader nooit te zullen trouwen en haar maagdelijkheid nooit prijs te geven. Haar persoonlijke leuze - waarmee ze vaak haar brieven ondertekende - was dan ook "mijn liefde is gekruisigd". Er zijn minstens evenveel lofdichten over van Schurmans kuisheid geschreven als over haar geleerdheid. Het is een steeds wederkerend patroon in lofdichten en -brieven over geleerde vrouwen dat zij voornamelijk om hun kuisheid werden geloofd.

We vinden de associatie geleerdheid-kuisheid reeds terug in de vroege Italiaanse renaissance. Maddalena Scrovegni (1356-1429) wordt beschouwd als één van de eerste grote Italiaanse vrouwelijke humanisten. In een gedicht aan haar opgedragen beschrijft de Italiaanse dichter en humanist Antoni Loschi (1365-1441) Scrovegni als de verpersoonlijking van de godin Kuisheid, gezeten in haar niet in te nemen tempel. Zij wordt omringd door Maagdelijkheid, Zuiverheid en Bescheidenheid. Cupido tracht haar te belagen met zijn pijlen maar slaagt hier niet in. Het samengaan van kuisheid en eruditie is een traditionele topos in de humanistische literatuur, die deels ook door vrouwelijke humanisten werd overgenomen wanneer zij elkaar aanschrijven. Het publieke of semipublieke leven was voor een vrouwelijke schrijver, in tegenstelling tot bij mannen, onlosmakelijk verbonden aan haar privéleven en haar persoonlijke gedrag. Een vlekkeloze reputatie op alle vlakken was een *condicio sine qua non*.

De Italiaanse humanist Isotta Nogarola (1418-1466) bijvoorbeeld werd geroemd omdat zij op intellectueel vlak in haar tijd verder stond dan eerder welke vrouw. Misplaatste roddels en beschuldigingen van incest met haar broer tasten haar reputatie van kuisheid aan en vernietigden haar carrière.

In obituum voor een vriend

Geconfronteerd worden met de dood en het rouwproces dat daarmee gepaard gaat zijn enerzijds zeer intieme gebeurtenissen. De dood van een publiek iemand brengt daarentegen openbare 'evenementen' en publicaties



Portret van André Rivet (1572-1651). Bron: <http://www.uni-mannheim.de/mateo/desbillons/aport/seite428.html>

tewegg. Het verlies van een dierbare is een interessant terrein om onderzoek te doen naar de publieke en de persoonlijke sfeer, en de grijze (semipublieke) zone daartussen. Traditioneel wordt de dichotomie privé en publiek in de vroegmoderne periode nog steeds onterecht gelijkgesteld aan de 'tegenstelling' tussen vrouwelijk en mannelijk domein. Volgend rouwdicht van Van Schurman overstijgt deze al te simplistische stelling.

De families Rivet en Van Schurman waren goed met elkaar bevriend. De eerste brief tussen Anna Maria en Rivet die ons overgeleverd is dateert van 20 juli 1631. Tussen beiden ontwikkelde zich een warme vriendschap. Hij volgde haar via hun uitgebreide Latijnse correspondentie en begeleidde in haar studies. Zij schreef over hem: "prior studiorum meorum sive vitae melioris patronus ac director" ("voornaamste beschermheer en begeleider van mijn studies of eerder nog van een beter leven") en beschouwde hem als een tweede vader. Rivet stierf in Breda in 1651 op 78-jarige leeftijd. Naar aanleiding van zijn dood schreef van Schurman een *epicedium*, een gedicht over het heengaan van haar dierbare vriend en mentor. Hierin verheerlijkte zij hem en verkondigde zij publiekelijk haar persoonlijke gevoelens van rouw.

Over zijn gedrevenheid en engagement schreef ze het volgende: "Hij blonk niet alleen uit hier in de rechtzaal alsook in de grote aula/ Hij bood nochtans als enige weerstand tegen zo veel anderen/ Hij koesterde de levendige zaden van de hemelse leer/ En hij zegende de nieuwe akkers met een vruchtbare oogst". (zie (3)). Uit brieven tussen van Schurman en Rivet blijkt duidelijk dat hij een man was met een rechtlijnige visie op de wereld en met een groot gevoel voor rechtvaardigheid. In het gedicht verwoordde zij zijn menslievendheid als volgt: "Hij bracht hulp en bescherming aan allen/ En God schiep hem niet als een onstandvastig hemellichaam/ Want hij schreed immer met rechte pas/ Zo was Rivet, die wij met geweeklaag bewenen." (zie (4)). In de laatste verzen van het *epicedium* gaf van Schurman haar gevoe-

lens een beetje bloot. Na de geplogenheden en de rigide structuur van het genre rigoureuus te hebben gevolgd ontviel haar een meer persoonlijke ontboezeming: "Als dochter was ik tweemaal gezegend: voor mijn laatste uur/heeft mijn lot beslist dat ik tweemaal moet afzien." (zie (5)).

Het gedicht volgt volledig het model van een klassieke *laudatio funebris*. Van Schurman beschrijft Rivets Franse afkomst, zijn *honores*, zijn *res gestae* (zijn verwezenlijkingen aan het hof en de universiteit en zijn religieus militantisme) en zijn *virtutes*. Zij schrijft in het Latijn en gebruikt verscheidene verwijzingen naar de klassieke mythologie, een stijl die gangbaar was onder mannelijke humanisten, en waarmee ze bijgevolg in de publieke sfeer trad. Dit *epicedium* had duidelijk bedoeling gelezen te worden door een breed publiek. Van Schurman was een humanist en de overlevering wil dat ze de beste latinist van Utrecht was. Omwille van haar geleerde reputatie trad zij buiten de muren van de (meestal vrouwelijke) anonimiteit. Haar vele brieven en gedichten waren bestemd om gelezen te worden door een groter publiek. Vele van haar geschriften werden duidelijk gestroomlijnd en herwerkt voor publicatie.

De uitgave van een rouwdicht was onder humanisten uiteraard gewoon, maar redelijk uitzonderlijk voor een vrouw. Het werd in 1648 mee opgenomen in van Schurmans eigen *Opuscula* en is een duidelijk voorbeeld van een tekst van een vrouwelijke schrijfster die de bedoeling koesterde om deze daadwerkelijk publiek te maken en dus te publiceren.

Tot slot

Anna Maria van Schurman was maar één van de honderden vrouwelijke geleerden die sinds het begin van de renaissance hun plaats in de 'republiek der letteren' begonnen op te eisen. Evenals hun mannelijke collega's zochten zij de erkenning die zij verdienden voor hun werk; niet voor hun 'vrouwelijke' deugden. Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw gingen hun manuscripten steeds makkelijker de weg naar de drukker vinden, dankzij het baanbrekende werk van *viragines* (heldhaftige vrouwen) zoals diegenen die in deze tekst worden vermeld!

(1) "Sed dona ista inferiora longe sunt illis, quae praecipua ducit, pietatem sine schemate, modestiam sine exemplo, et miram morum vitaeque sanctitatem, ad exemplum omne comparatam. Et quamvis maxime laudari mereatur, nihil minus tamen, quam laudari cupit. Quod ipsum etiam supra laudem est. Ne credas etiam, Lector, nobilissimam illam virginem ultro in publicum prodire: non prodit, sed producitur ab iis qui publice interesse censuere, ne tanta virtus tota domi lateret. Et sane quae hic tibi exhibentur, extorta illi potius sunt, quam ab ea impetratae."

(2) "Videbis etiam, variis quaestionibus decimam hanc Musam a quibusdam lacessitam, ut felicissimi ingenii sui copiam faceret, et divitias suas explicaret. Tu, Lector, quod regis etiam capitibus admirationem expressit, Caput, mirare juxta nobiscum, et quod stolatus ille Musarum et Gratiarum doctor exemplo aequae docet ac calamo, et decus suum praecipuum censet, tuum etiam censeto, pietatem nimirum et virtutem."

(3) "Hic modo Palladio, modo celsa fulsit in Aula/ Et tam diversis partem unus erat/ Vivida coelestis Doctrinae semina fovit/ Foecundaque novos messe beavit agros."

(4) "Omnibus auxilio, praesidioque fuit/ Nec tamen instabilem fas est dixisse planetam/ Semper enim recto gestit ire gradu/ Talis erat, misera quem flemus voce, Rivetus."

(5) "Filia bis fueram felix: Horam ante supremam/ denasci natam bis, mea fata ferunt."

Barbara Bulckaert (1970) is classica, verbonden aan de vakgroep Taal- en Letterkunde van de Vrije Universiteit Brussel en lid van het Centrum voor Vrouwenstudies van de VUB. Zij werkt aan een doctoraal proefschrift over de Latijnse briefwisseling van Anna Maria van Schurman (1607-1678).

Literatuur

- Pieta van Beek, *De eerste studente. Anna Maria van Schurman (1636)*. Utrecht, 2004.
- Barbara Bulckaert, 'Vrouw en eruditie: Het 'Problema Practicum' van Anna Maria van Schurman (1607-1678)', in: *Miscellanea Jean-Pierre vanden Branden. Erasmus ab Anderlaco, Archives et Bibliothèques de Belgique - Archief- en Bibliotheekwezen in België*. Extranummer 49, Brussel, 1995, pp.145-195.
- Barbara Bulckaert, 'L'éducation de la femme dans la correspondance d'Anna Maria van Schurman (1607-1678) et André Rivet (1572-1651)', in: M. Bastiaensen (ed.), *La femme lettrée à la Renaissance. Actes du Colloque international, Bruxelles, 27-29 mars 1996*. Leuven, 1997, pp.197-209.
- Anna Maria van Schurman, *Opuscula Hebraea, Graeca, Latina et Gallica prosaica et metrica*. Utrecht, 1652.
- Katlijne Van der Stighelen, *Anna Maria van Schurman (1607-1678) of 'Hoe hooge dat een maeght kan in de konsten stijgen'*. Symbolae Litterarum et Philosophiae Lovaniensis, series B/vol. 4. Leuven, 1987.

Virginia Woolf

Icoon van de transatlantische ander

*Als cultureel icoon geniet de Engelse auteur Virginia Woolf ongekennde populariteit. Ze siert de kaft van het Nieuw Cultureel Woordenboek en ook op het recent verschenen Klein cultureel woordenboek van de wereldliteratuur van NRC-literatuurgoeroe Pieter Steinz prijkt een foto van haar. Door dit beeld zelf ook als illustratiemateriaal te gebruiken heeft Woolf actief deelgenomen aan haar eigen beeldvorming, zoals die vandaag aan weerszijden van de Atlantische oceaan blijft voortbestaan. Met Edward Albee's *Wie is er bang voor Virginia Woolf* (1962) is de naam van Virginia Woolf komen te staan voor de transatlantische ander. Sindsdien is zij een icoon van alles wat angstwekkend of verderfelijk is aan deze ander. Daarbij horen ook ideeën over gewenste vrouwelijkheid (en mannelijkheid).*

“Sommige foto's, zoals de beroemde van Virginia Woolf op haar twintigste waarop ze opzij kijkt, zijn zo volmaakt dat het levende wezen dat erop staat afgebeeld op een verzinsel lijkt, iets dat gemaakt is om er een foto van te kunnen maken”, zo schrijft Cees Nooteboom in *Rituelen*. Het is dan ook niet toevallig dat juist deze foto, gemaakt door George Beresford in juli 1902 van de twintigjarige Virginia Stephen – zo heette ze toen nog, voor haar huwelijk in 1912 met Leonard Woolf – steeds weer wordt gereproduceerd.

Dat het een mooie foto is, wisten Virginia en haar echtgenoot ook wel. Niet voor niets gebruikten zij deze afbeelding voor wat wij nu hun PR en marketing zouden noemen. Op een afdruk in het archief van de National Portrait Gallery in Londen valt op de achterkant te lezen: “*Please return to Mr Woolf, 52 Tavistock Square, London WC. 1.*” De foto deed dienst als illustratiemateriaal bij haar werk. Zo stuurde Virginia Woolf de afbeelding naar Jacques Émile Blanche, die haar voor *Les Nouvelles Littéraires* in 1927 had geïnterviewd. Dit gebeurde weliswaar na enige aarzeling – ze overwoog een recentere foto naar Blanche te sturen – maar toch koos zij dit beeld van zichzelf, op vijfentwintig jaar jongere leeftijd, voor het eerste artikel dat in de Franse pers aan haar werd gewijd. Daarmee heeft ze actief meegewerkt aan haar eigen beeldvorming en aan de reproductie van dit beeld als cultureel icoon.

De Uren

Toen de makers van de filmadaptatie van Michael Cunningham's roman *De Uren* Nicole Kidman, de actrice die Virginia Woolf in de film speelt, naar de Beresford-foto modelleerde, stonden ze in een traditie



George Charles Beresford, Virginia Stephen (1902). National Portrait Gallery, Londen

die Leonard en Virginia zelf waren begonnen. Net als de Woolfs representeerden zij de veertiger met een foto van een ruim twintig jaar jongere vrouw. We kunnen enkel gissen naar de redenen die zij destijds hadden. Zeker is alleen dat het kracht bij de woorden van Blanche zet. Hij opende zijn artikel en introduceerde Woolf bij het Franse publiek met de woorden: “Zal ik haar dan eindelijk ontmoeten?” Even later roept hij uit: “Wat is zij mooi, deze dochter van de wondermooie Mrs Ramsay!”, om vervolgens uitgebreid haar ‘delicate’ en ‘breekbare’ schoonheid te beschrijven, haar ‘bewegelijke’ en ‘fijne’ handen, haar zwartblauwe ogen, haar snoezige mond.

Om Nicole Kidman iconografisch in deze traditie te plaatsen en haar te doen lijken op de Virginia Woolf van de Beresford-foto, heeft de grimeafdeling haar een prothetische neus gegeven, die de actrice onherkenbaar maakte en ook enigszins grotesk was. Al snel gonsde het op het internet over ‘de Neus’. Door de aangeplakte lange neus leek Kidman noch op zichzelf noch op de historische figuur die model stond voor haar personage.

In haar publiekslezing getiteld *Virginia Woolf's Nose* bespreekt Woolfs biografe, Hermione Lee, Cunningham's roman, Daldry's verfilming en hun receptie aan weerszijden van de Atlantische oceaan. Koeltjes merkt ze op dat “zoals altijd met de postume reputatie van Woolf, er transatlantische verschillen waren”. Deze verschillen manifesteren zich op twee vlakken in het bijzonder. In Engeland, waar Woolfs aristocratische neus al eerder als teken van snobisme was opgevat, draaide een deel van de discussie om uiterlijk en klasse. In Amerika was het vooral het pro-feministisch sentiment dat onder vuur kwam te liggen.

Deze verschillen in de receptie van *De Uren* komen niet simpelweg voort uit de eigen geopolitieke situatie – onder andere, de plaats van het Engelse klassenstelsel en van het Amerikaans christelijk fundamentalisme – in de twee nationale formaties.

Al lange tijd zijn Europa en Amerika ‘de ander’ voor elkaar. Zoals Lee aangeeft vindt deze antagonistische doch wederzijds constituerende relatie ook in de studies naar Woolf een weerslag. Sinds jaar en dag fungeert Virginia Woolf als icoon van alles wat angstwekkend of verderfelijk is aan de transatlantische ander. Dit angstwekkende en verderfelijke heeft voornamelijk van doen met hoe het vrouwelijke (en het mannelijke) thuis wordt gedefinieerd.

Transatlantisch imaginaire

In *Drie Guineas* schrijft de Engelse Virginia Woolf: “Ik heb als vrouw eigenlijk geen land. Ik wil als vrouw geen land. Voor mij als vrouw is de hele wereld mijn land.” Woolfs verwijzing naar de gedeelde waarden van een vrouwenwereld en het globale feminisme dat erdoor wordt geïmpliceerd is vaak geciteerd, zowel om verdedigd als om aangevallen te worden. In *Een politiek van plaats*. Aantekeningen bijvoorbeeld bestrijdt Adrienne Rich Woolfs woorden. Ze maakte van dit thema de inzet van een lezing die ze voor het eerst op een congres hield dat in 1980 in Utrecht plaatsvond.

In haar openingszin onderscheidt Rich de plaats waarin haar tekst ontstond van de locatie waarin deze wordt voorgedragen. “Ik moet deze woorden uitspreken in Europa, maar ik heb naar ze gezocht in de Verenigde Staten van Amerika,” zegt ze, om te herhalen: “Ik ga deze woorden uitspreken in Europa, maar ik moet ernaar zoeken in de Verenigde Staten van Noord-Amerika.” Rich benadrukt de verplaatsing van zichzelf en van haar tekst naar een andere culturele receptiecontext en positioneert zich expliciet. Ze spreekt “als vrouw, als lesbienne, als feministe” en als “een witte staatsburgeres van de Verenigde Staten.” In tegenstelling tot Woolf beweert

Nicole Kidman als Virginia Woolf in Stephen Daldry's *De Uren* (Miramax, 2002)

Rich: "Als vrouw héb ik een land; als vrouw kan ik me niet losmaken van dat land alleen door de regering te veroordelen, of door drie keer te zeggen: als vrouw is mijn land de hele wereld".

In haar lezing spreekt Rich als een Amerikaanse in Europa. Ze noemt culturele verschillen en beschrijft haar land op een manier die duidelijk is gericht op een buitenlands publiek dat moet worden uitgelegd hoe het leven overzees eruit ziet. Voor haar Amerikaanse lezers biedt haar tekst, met al zijn sporen van haar reis naar Europa en wat Rich haar "strijd om in beweging te blijven" noemt, een vervreemdend perspectief.

Deze strijd om in beweging te blijven motiveert ook het verslag dat Caren Kaplan maakte van de reizen van Rich's concept van een 'politiek van plaats'. In haar bespreking van de processen van culturele vertaling en transformatie die het begrip is ondergaan, stelt de Amerikaanse Kaplan dat de 'politics of location' van Rich een belangrijk concept is dat Woolfs 'mondiale feminisme' achterhaald maakt. Kaplan houdt een overtuigend pleidooi voor meer aandacht voor de productie en receptie van feministische theorieën in 'transnationale uitwisselingsculturen'. Het is daarom opmerkelijk dat zij zo weinig aandacht besteedt aan de internationale bijeenkomsten die de gelegenheid vormen voor die lezingen. Internationale congressen zijn uiteraard transnationale contexten waarin niet alleen over geopolitieke locatie wordt gereflecteerd, maar waar deze evengoed worden geproduceerd.

Wat opvalt aan teksten, zoals die van Rich en Kaplan, is hoe zij Woolf opvoeren voor de productie en de receptie van (nieuwe) feministische theorie. Het is om een nieuw en geopolitiek bewust feminisme te definiëren dat Rich Virginia Woolf gebruikt als contrast voor haar eigen Amerikaanse feministische identiteit. Het effect hiervan is dat Woolf een feministische icoon wordt, die altijd gemedieerd wordt door een 'transatlantisch imaginaire'.

Quentin Bell, neef, biograaf en intellectueel erfgenaam van Virginia Woolf, vatte dit

mooi samen. Enige jaren terug merkte hij op tijdens een congres in de VS: "Onze Virginia is vertaald in jullie Woolf." ("*Our Virginia has been translated into your Woolf.*") De verdubbeling van Virginia Woolf in een Engelse Virginia en een Amerikaanse Woolf toont zowel hun verschil als hun complementariteit aan. 'Onze Virginia' geeft Bell een zekere autoriteit en het recht tot spreken. Het gaat per slot van rekening om zijn tante. De nauwe banden waaraan hij legitimiteit ontleent zijn die van familie, van coterie (de zogeheten Bloomsbury groep) en van land. 'Woolf' daarentegen klinkt even angstwekkend als zijn Engelse homoniem de wolf, waarvoor sprookjes van Perrault, de gebroeders Grimm en Walt Disney ons altijd al waarschuwden.

Wie is er bang voor Virginia Woolf?

Het is in de Amerikaanse context van Hollywood en Broadway dat de naam Woolf wordt versmolten met die van de wolf uit de sprookjes. Voor zijn toneelstuk *Wie is er bang voor Virginia Woolf?* eigent Edward Albee zich het Walt Disney deuntje 'wie is er bang voor de boze wolf?' uit de *Drie kleine biggetjes* toe en vervangt de laatste drie woorden door 'Virginia Woolf'. Albee's toneelstuk heeft een significante rol gespeeld in de receptie van Virginia Woolf. Het heeft ongetwijfeld bijgedragen aan haar naamsbekendheid, maar heeft het beeld dat daarbij hoort ook zodanig beïnvloed dat Woolf gelijkgesteld wordt met machten die angst en vrees ontlokken en dood en verderf met zich meebrengen.

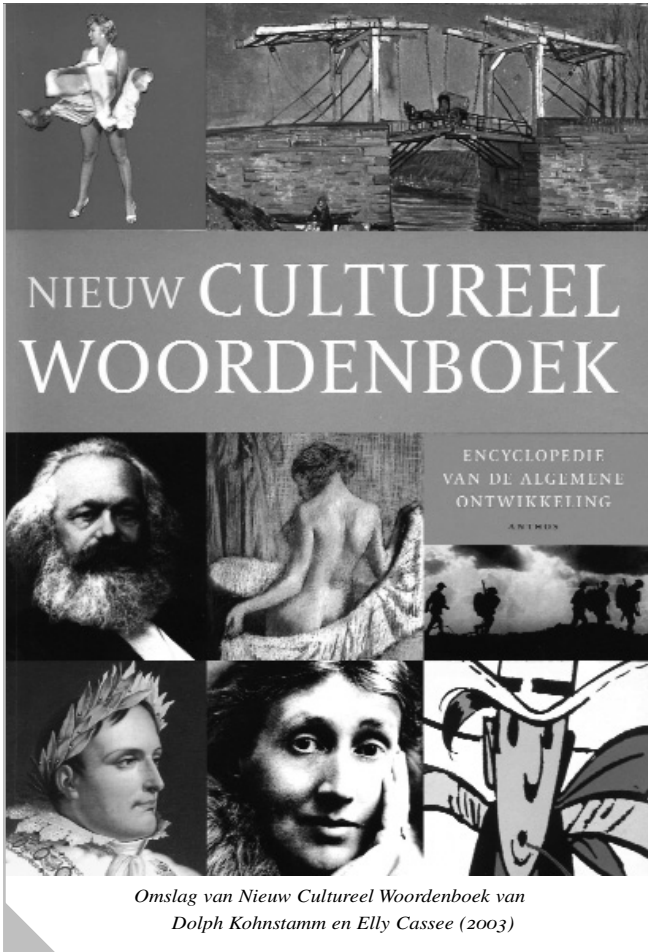
Het web van sociale, culturele en seksuele angsten waarin de naam van Woolf is gevangen bestaat onder ander uit angstbeelden van de transatlantische ander. In de VS werd Albee's toneelstuk vrijwel onmiddellijk het terrein waarop Amerikanen hun cultuuroorlog doorvochten. Dit kwam doordat *Virginia Woolf*, zoals het stuk in de jaren 1960 bekend stond, werd geassocieerd met hoge cultuur. Met, zoals Brenda Silver schrijft, "(Europese) standaarden van smaak en gezag, van orde, beschaving, manieren."

Het stuk speelt zich af in academische kringen, in een *college* in Nieuw Engeland. Na afloop van een receptie nodigt de dochter van de rector, Martha, een pas aangestelde jonge collega van haar man uit om samen met zijn echtgenote nog een slaapmutsje bij hun thuis te komen drinken. Tijdens deze dronkemansnacht spelen de twee stellen een reeks destructieve en zelfdestructieve (sociale) spelletjes, waaronder 'Gastheertje Vernederen' en 'Gastje Grijpen'. Het stuk ontleent zijn titel aan wat een grap onder professoren lijkt te zijn. De eerste keer dat Martha "Wie is er bang voor Virginia Woolf, Virginia Woolf, Virginia Woolf" intoneert, vraagt ze haar echtgenoot George: "Vond je het niet leuk? Hè? Nee? (*uitdagend*) Ik moet je zeggen, ik vind het om te brullen ... om te brullen gewoon, ja'. Ze vervolgt: "Toen je het vanavond voor het eerst hoorde ben je er zat in gebleven, of niet soms?" Het deuntje wordt vervolgens herhaald en zelfs in koor gezongen: een grap die door de vier perso-

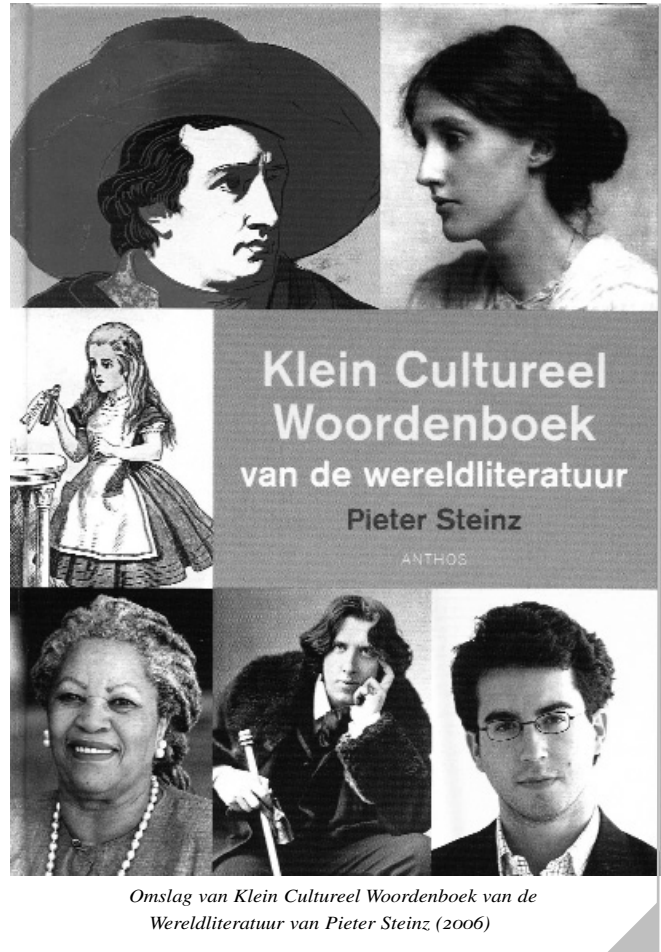
nages op het toneel wordt gedeeld en waar het publiek deelgenoot van wordt gemaakt. Het kader waarin het toneelstuk zich afspeelt – de grappen die een zekere culturele bagage veronderstellen, de vele wijzigingen naar literatuur en naar Hollywood films en de scheldpartijen in het Frans – allemaal dienen ze als tekens voor een Amerikaans publiek dat *Virginia Woolf* een culturele elite voorstelt. Martha's spottende opmerkingen over haar echtgenoot, haar verwijten aan hem voor zijn gebrek aan ambitie en aan academisch succes – hij staat "*niet* aan het hoofd van de geschiedenisfaculteit" – maken dat zijn vak wordt voorgesteld als ontmand en Europees. Dit wordt duidelijk wanneer George nog eens uitlegt dat hij "vier jaar lang *wel* aan het hoofd [heeft] gestaan van de geschiedenisfaculteit. Dat was in de oorlog, iedereen was opgeroepen". George kon alleen – en tijdelijk – aan de macht komen, omdat de 'echte' mannen overzees aan het vechten waren om een hulpbehoevend Europa uit de klauwen van Hitler te redden. George's voorkeur voor klassieke muziek en schilderkunst maakt dat hij staat voor hoge en Europese cultuur, en voor vrouwelijkheid. Daartegenover staat "een beschaving van echte mannen, potig, blond, welgebouwd en van ideaal middengewicht", een "gebrekenloos super-ras."

In de Amerikaanse receptie van *Virginia Woolf* staat de strijd tussen hoge en lage cultuur centraal. Het stuk wordt gezien als spottend met, of juist een omarming van, een door Europa beïnvloede culturele elite. De Parijse receptie van het toneelstuk was echter heel anders. In de context van het anti-Amerikanisme dat ook in die jaren hoogtij vierde in Frankrijk, bevestigde Albee's toneelstuk dat "er maar één onmiddellijk gevaar voor Europa is, en dat is de Amerikaanse cultuur". Zoals *The New Yorker* correspondent Janet Flanner in haar tweewekelijkse 'Brief uit Parijs' schreef, zagen de Fransen "het Amerikaanse academische stel als ware en leerzame inboorlingen van ons land. Het compleet tegenovergestelde van elk denkbaar professioneel stel verbonden aan de Sorbonne".

Voor het publiek aan weerszijden van de Atlantische oceaan betekent Albee's toneelstuk verschillende dingen. Het representeert een angstwekkende Europeesheid in de VS en een vreeswekkende Amerikaansheid in Europa. In de context van de Koude Oorlog die de achtergrond vormt voor de productie en de receptie van het toneelstuk in de jaren 1960, is het uiteraard de Sovjet Unie die de inzet is van deze transatlantische relaties tussen Frankrijk en de VS. In de mannelijkheidsstrijd tussen de jonge Nick (genoemd naar Nikita Khrushchev) en de oudere George (wiens naam, zeker in combinatie met die van zijn vrouw Martha, George Washington en de Amerikaanse Droom evocert) komt de Sovjet Unie naar voren als de oprukkende macht die moet worden tegengehouden, wanneer George beweert dat hij "zal vechten voor Berlijn." Dit vertoog over de Koude Oorlog mêleert zich nog eens met de idee dat het toneelwerk in werkelijkheid over homoseksualiteit handelt, waardoor de verbinding die het stuk legt tussen gen-



Omslag van *Nieuw Cultureel Woordenboek* van Dolph Kohnstamm en Elly Cassee (2003)



Omslag van *Klein Cultureel Woordenboek van de Wereldliteratuur* van Pieter Steinz (2006)

der en de transatlantische ander nog eens verder wordt gecompliceerd. Ogenschijnlijk gaat *Virginia Woolf* over wat angstwekkend en verderfelijk is aan vrouwen en/of feministen die “de broek aan hebben” en die roepen dat ze geen kinderen willen. Echter, aan de ene kant van de Atlantische oceaan voedt het toneelstuk de opstand tegen het zogenoemde Amerikaanse imperialisme, terwijl het aan de andere kant bijdraagt aan het beeld van Amerika als een cultuur die het gevaar loopt ontmand te worden. Haar (mannelijke) vitaliteit wordt bedreigd door een vrouwelijke Europese ander.

Conclusie

Het jaar 1964 markeert een kentering in de receptie van Virginia Woolf. De verkoop van haar boeken stijgt aanzienlijk en het aantal wetenschappelijke artikelen en boeken dat over haar leven en werk verschijnt, is meer dan verdubbeld ten aanzien van de voorgaande jaren. Alles lijkt erop te wijzen dat de hernieuwde interesse in het leven en werk van de Engelse schrijfster en essayist samenvalt met de publiciteit die het succesvolle toneelstuk *Virginia Woolf* bezorgde. Zo besloot Leonard Woolf om de ban op Virginia's dagboeken en brieven op te heffen en toestemming te geven voor een biografie, kort voordat hij in januari 1965 in Londen een voorstelling van *Wie is er bang voor Virginia Woolf?* bijwoonde. Het is dan ook niet toevallig dat de Noorse Toril Moi, naar eigen zeggen eerste, inleiding in de feministische literatuurtheorie opent met een hoofdstuk getiteld ‘Wie is er bang

voor Virginia Woolf? Feministische lezingen van Virginia Woolf’ en dat ze het daarvoor vooral opneemt met de interpretatie van een Amerikaanse literatuurwetenschapster, Elaine Showalter. Daarmee schaaft zij zich namelijk in de lijn van wetenschappers die,

aan weerszijden van de Atlantische oceaan, ‘Virginia Woolf’ gebruiken als een plaats voor de formatie van culturele identiteit en een (Amerikaanse of Europese) ander construeren om over gender thuis te spreken.

Liedeke Plate is als universitair docent algemene cultuurwetenschappen verbonden aan het Institute for Gender Studies, Radboud Universiteit Nijmegen.

Literatuur

- . Edward Albee, *Wie is er bang voor Virginia Woolf*, Amsterdam, 1964
- . Susan Stanford Friedman, *Mappings. Feminism and the Cultural Geographies of Encounter*, Princeton, 1998
- . Michael Cunningham, *De Uren*, Amsterdam, 1999
- . Janet Flanner (Genêt), ‘Letter from Paris,’ *The New Yorker*, 26 december 1964
- . Janet Flanner (Genêt), *Paris Journal, 1944-1965*, New York, 1966
- . Caren Kaplan, ‘The Politics of Location as Transnational Feminist Critical Practice’, in: Inderpal Grewal and Caren Kaplan, *Scattered Hegemonies. Postmodernity and Transnational Feminist Practices*, Minneapolis, 1994, pp. 137-52
- . Dolph Kohnstamm en Elly Cassee (red.), *Nieuw Cultureel Woordenboek. Encyclopedie van de algemene ontwikkeling*, Amsterdam, 2003
- . Hermione Lee, ‘Virginia Woolf’s Nose’, in: *Virginia Woolf’s Nose: Essays on Biography*. Princeton, 2005, pp. 37-62. Ook in: *Body Parts: Essays on Life-writing*, London, 2005, pp. 28-44
- . Regina Marler, *Bloomsbury Pie. The Making of the Bloomsbury Boom*, Londen, 1997
- . Toril Moi, *Sexual/Textual Politics. Feminist Literary Theory*, Londen, 1985
- . Cees Nooteboom, *Rituelen*, Amsterdam, 1980
- . Adrienne Rich, ‘Een politiek van plaats. Aantekeningen’, in: A. Rich, *Bloed, Brood en Poëzie. Essays 1971-1984*, Amsterdam, 1985, pp. 313-333
- . Pieter Steinz, *Klein cultureel woordenboek van de wereldliteratuur*, Amsterdam, 2006
- . Virginia Woolf, *Drie guineas*, Amsterdam, 1980

De literaire bedrijvigheid van Sophie Mereau-Brentano

De achttiende-eeuwse genderproblematiek door de ogen van een jonge Duitse schrijfster.

Sophie Mereau-Brentano was een achttiende-eeuwse Duitse schrijfster die in een tijd leefde waarin de intellectuele bedrijvigheid van de vrouw uiterst beperkt was. In de achttiende eeuw bestond de vorming van meisjes van burgerlijke en adellijke afkomst uit muziek, dans, tekenen, schilderen en het leren van vreemde talen. Net als de meeste andere meisjes van goede afkomst, genoot de in 1770 geboren Mereau-Brentano een traditionele opleiding.

Samen met haar zus Henriette, die later vertaalster werd, genoot Mereau-Brentano een muzikale opleiding en leerde ze enkele talen. Als jongvolwassene bezocht ze, als eerste en enige vrouw, de colleges van de filosoof Fichte in Jena. Door haar huwelijk in 1791 met de universiteitsbibliothecaris en latere professor Mereau komt ze in Jena in contact met verscheidene grote literatoren uit haar tijd. Al snel maakte deze jonge vrouw, die erg leed onder haar ongelukkige huwelijk met Mereau, deel uit van het selecte groepje getalenteerde en populaire schrijfsters uit de Romantiek. In de hedendaagse literatuurkritiek wordt ze vaak in één adem genoemd met schrijfsters zoals Bettine von Arnim, vooral bekend door haar briefwisseling met Goethe en Caroline von Günderode, vooral geroemd om haar dichtertelijke kwaliteiten die ze onder het geslachtsneutrale pseudoniem *Tian* tentoon spreidde. Tot dit voornamelijk groepje van vrouwelijke intellectuelen, dat haar stempel drukte op het literaire en culturele leven van het einde van de achttiende eeuw, behoren tevens enkele literair bedrijvige salondames. Zo beïnvloedden ook de Joodse briefschrijfsters Henriette Herz, die rond 1780 het eerste Berlijnse salon opende en Rahel Levin, die in 1790 als eerste ongetrouwde vrouw een salon stichtte, de achttiende-eeuwse saloncultuur. De zelfbewuste Caroline Michaelis, die in haar salon in Jena de literaire elite van haar tijd ontving, behoorde net als Mereau-Brentano tot de vrouwelijke intellectuele top.

Onbekend maakt onbemind

In tegenstelling tot de literaire productie van heel wat intellectuele mannelijke groten uit die tijd, raakten de werken van het overgrote deel van deze schrijfsters na verloop van tijd in de vergetelheid. Zo ook het omvangrijke werk van de in 1770 in Altenburg geboren Mereau-Brentano. Hoewel deze schrijfster tijdens haar leven tot de meest populaire en gerenommeerde schrijfsters behoorde, is

ze voor het hedendaagse grote publiek een nobele onbekende. Dankzij het werk van enkele Duitse literatuurwetenschappers, waaronder Hammerstein en Burger, is er sinds de jaren negentig een toenemende interesse voor haar. Toch komt de naam Mereau-Brentano in de literatuurgeschiedschrijving en literatuurkritiek uiterst weinig voor. Zo wordt Mereau-Brentano, die haar sporen zowel met lyriek, proza, kortverhalen, essays als redactie- en vertaalwerk verdiende, in vele overzichtswerken bijna uitsluitend vernoemd als echtgenote van de dichter Clemens Brentano, met wie ze tussen 1798 en 1800 een stormachtige affaire had en met wie ze pas drie jaar voor haar dood trouwde. Voor de vrijheidslievende en zelfbewuste jonge Mereau-Brentano was het schrijven, in tegenstelling tot voor de meeste van haar vrouwelijke collega's, niet enkel een aangenaam tijdverdrijf, maar een pure noodzaak. Mereau-Brentano kreeg geen financiële hulp van haar ouders. Omdat ze als één van de eerste Duitse schrijfsters van haar literaire productie kon leven, geldt ze nu als de eerste Duitse beroepsschrijfster. Haar literaire debuut maakte ze in 1791 met een gedicht in het, toendertijd in literaire kringen, bekende tijdschrift *Thalia* van Schiller. Ook later zou Mereau-Brentano, voor wie de schrijver Schiller niet enkel een vriend, maar tevens een biechtvader was, nog meerdere bijdragen tot verschillende van zijn tijdschriften leveren. Op vierentwintigjarige leeftijd publiceerde ze in 1794 anoniem haar eerste groot prozawerk *Das Blütenalter der Empfindung*. In dit werk staat het koppel Albert en Nanette centraal. Beide figuren behoren tot de hogere burgerij en kunnen de maatschappelijke consequenties die dat met zich meebrengt niet meer dragen. Op het einde van de roman wijken de geliefden dan ook naar Amerika uit om daar een vrij leven, wars van alle maatschappelijke verplichtingen, te leiden. Ook haar tweede en meteen ook laatste roman *Amanda und Eduard*, die in 1803 verscheen, is een pleidooi voor de

liefde en de bevrijding van het individu. In deze roman verlangt de ongelukkig getrouwde Amanda naar een leven aan de zijde van haar zachtmoedige minnaar Eduard.

Mereau-Brentano's romans

Mereau-Brentano's debuut *Das Blütenalter der Empfindung* is een opvallend dun boekje van nauwelijks honderd pagina's dik, dat zich door zijn razendsnelle verteltempo van andere liefdes- en familieromans uit die tijd onderscheidt. Haar eerste prozawerk raadt niet onder invloed van welke romans het ontstaan is. Hoewel *Das Blütenalter der Empfindung* treffend Mereau-Brentano's eigen leven en werk beschrijft, is de roman niet autobiografisch. Het werk bevat enkele autobiografische elementen die echter kunstvol met fictionele elementen vermengd werden. Uit haar dagboekantekeningen blijkt dat de schrijfster afkerig stond tegenover de toenmalige populariteit van de autobiografische manier van schrijven. Mereau-Brentano's debuut is, in tegenstelling tot vele romans van vrouwelijke tijdgenoten, evenmin een briefroman. Terwijl de meeste achttiende-eeuwse vrouwelijke auteurs opteerden voor de briefroman, het traditionele patroon uit die tijd, kiest Mereau-Brentano resoluut voor proza. Haar *Blütenalter* wijkt dus duidelijk af van dit traditionele patroon, dat in Sophie von La Roche's *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* een climax bereikte.

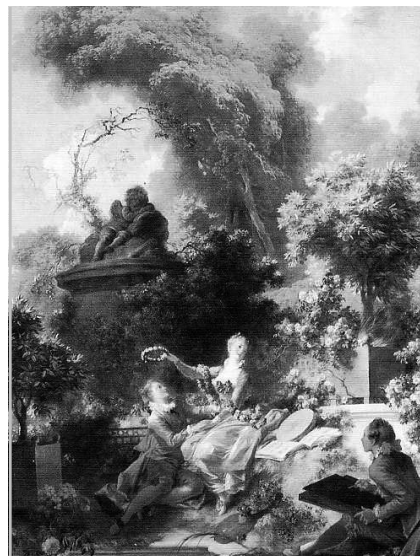
Net als *Das Blütenalter der Empfindung* is ook Mereau-Brentano's tweede roman, die opmerkelijk lijviger is, een liefdesroman. Tevens is *Amanda und Eduard* net als Mereau-Brentano's debuut een psychologische ontwikkelingsroman, waarin niet de handelingen, maar de gevoelens van de protagonist centraal staan. In beide romans komt niet alleen de psyche en gevoelstoestand van de hoofdfiguren uitgebreid aan bod, maar wordt ook de omgeving op een aanschouwelijke en lyrische manier beschreven. Vooral in de tweede roman *Amanda und Eduard* bedient Mereau-Brentano zich op een meesterlijke wijze van een impressionistische beeldspraak. Ook in haar eersteling strooit de schrijfster rijkelijk met uitgebreide en idyllische natuurbeschrijvingen. In tegenstelling tot haar eerste pen-nenvrucht is *Amanda und Eduard* wel een briefroman. De schrijfster bedient zich hier dus wel van de traditionele formele patronen uit haar tijd. De briefroman was niet enkel door toedoen van Sophie von La Roche, maar ook sinds Goethe's *Werther* een populaire manier om subjectieve gevoelens weer te geven. Net zoals Sophie von La Roche's *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* is ook *Amanda und Eduard* een eenzijdige



“Die Schaukel” (1767) van Jean-Honoré Fragonard.



“Die Liebesbriefe” (1771-1772) van Jean-Honoré Fragonard.



“Der gekrönte Liebhaber” (1771-1772) van Jean-Honoré Fragonard.

briefroman. De lezer verneemt immers niet wat Amanda's pennenvriendin Julie haar jeugdvriendin schrijft. Ook de brieven die Eduard van zijn vriend en mentor Barton ontvangt, blijven voor de lezer geheim. Zowel Amanda en Eduard geven echter aan dat ze de brieven van hun respectievelijke pennenvrienden goed ontvangen hebben en er veel plezier aan beleefd hebben. De lezer beleeft de gebeurtenissen dus enkel vanuit het gezichtspunt van Amanda en Eduard, hoewel ook de bespiegelingen van hun correspondentievrienden fragmentarisch doorsijpelen. Een verdere gelijkenis met Sophie von La Roche's *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* en Goethe's *Werther* is het feit dat ook in Mereau-Brentano's briefroman bijna geen aanspreekvormen en slotformules voorkomen.

Zoals reeds kort besproken, hanteert Mereau-Brentano in haar beide romans heel wat beeldspraak. Ze werkt graag en veel met retorische figuren. Zowel in haar *Blütenalter* als in *Amanda und Eduard* komen tal van plastische vergelijkingen voor. Op de eerste pagina van haar *Blütenalter*, bijvoorbeeld, vergelijkt ze het hart van de hoofdfiguur Albert met een muziekinstrument. Kunstig verbindt ze het ongeduld en de honger van Albert's hart naar het onbekende en het nieuwe met een instrument wiens snaren ongeduldig wachten bestreken te worden. Mereau-Brentano werkt niet enkel met beeldende vergelijkingen, die de emoties van de figuren weerspiegelen. Vaak vergelijkt ze haar personages ook met dieren of bloemen, waardoor ze een verbinding tussen het mensdom en de dieren- en plantenwereld tot stand brengt. Zo vergelijkt Amanda haar vriendin met een vlinder, waarmee ze niet enkel haar schoonheid en gratie, maar ook haar zorgeloze bestaan beklemtoont.

Tot slot hanteert Mereau-Brentano in haar romans meermaals kleurrijke visuele indrukken zoals het rood van de zonsopgang of -ondergang of het bleekgrijze van de schemering. Naast deze bonte visuele indrukken bedient ze zich ook van sensitieve indrukken. Zo gebruikt ze door en door romantische auditieve indrukken zoals het

ruisen van de wind en het water, die de dynamiek van de natuur symboliseren.

Profilering van de achttiende-eeuwse vrouw

Naast het indrukwekkende gebruik van metaforen dat Mereau-Brentano's beide romans typeert, vertonen deze ook interessante figuurprofielen. Zowel Mereau-Brentano's *Blütenalter* als *Amanda und Eduard* worden bevolkt door protagonisten die tot de hogere burgerij behoren. De meeste vrouwen in haar romans verschijnen als ongekunstelde, onschuldige en reine figuren en belichamen daarmee het toenmalige en fel bejubelde vrouwelijke natuurlijke-ideaal. Zo wordt Nanette, Albert's geliefde in *Das Blütenalter der Empfindung*, volledig in overeenstemming met de tijdsgeest als “het ideaal van liefelijkheid” bestempeld. Net zoals Sophie von La Roche in haar *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* haar protagoniste op een gemaskerd bal als alpenmeisje opvoert, speelt ook Mereau-Brentano het beeld van het reine en onbezoedelde alpenmeisje uit. Zo vergelijkt Albert Nanette's lach met de lach van een alpenmeisje, waarmee hij op de eenvoud, ongekunsteldheid en ongedwongenheid van de jonge vrouw alludeert. In *Amanda und Eduard* is de protagoniste een beminnelijke jonge vrouw, die deels op aandringen van haar vader en deels uit financiële overwegingen een verstandshuwelijk met Albrecht aangaat. Door middel van dit gearrangeerde huwelijk tussen Amanda en Albrecht bekritiseert Mereau-Brentano het maatschappelijke feit dat rond 1800 vooral sociaal-economische interessen de basis voor een huwelijk vormden. In die tijd liepen vrouwen bij het weigeren van een verstandshuwelijk het gevaar levenslang ongetrouwd te blijven en als een oude vrijster te eindigen. Toch stemt Amanda niet enkel met het verstandshuwelijk in om haar vader tevreden te stellen, maar ook omdat ze als alleenstaande vrouw geen mogelijkheid had te voorzien in haar levensonderhoud. In *Amanda und Eduard* bekritiseert Mereau-Brentano dus het feit dat de vrouw financieel volledig afhankelijk

was van de man.

Terwijl Amanda als een temperamentvolle en fantasierijke vrouw beschreven wordt, wordt haar pennenvriendin Julie als uiterst ingetogen, zachtvaardig en ernstig bestempeld. Julie leidt, in tegenstelling tot Amanda die haar toevlucht in een buitenechtelijke relatie zoekt, wel een gelukkig huwelijksleven. Mereau-Brentano beschrijft de boezemvriendinnen echter even positief en laat geen voorkeur voor één van beide vrouwen blijken. Naast de zedige Julie voert de schrijfster tevens een onbevangen en vrolijke weduwe met de naam Nanette Sensy op, die door haar onbezorgde levensstijl als contrastfiguur voor de brave Julie fungeert. Bij de beschrijving van de levenslustige Nanette Sensy houdt Mereau-Brentano echter geen rekening met de problematische maatschappelijke positie van weduwen rond 1800. Nanette's weduwstaat wordt immers niet als een sociaal benadeelde positie beschreven, wat niet strookt met de maatschappelijke benadeelde en onbeschermd positie van dergelijke vrouwen in die tijd.

Naast de verschillende vrouwenfiguren worden Mereau-Brentano's romans ook bevolkt door uiteenlopende mannenfiguren. Terwijl in *Das Blütenalter der Empfindung* de protagonist Albert als een door en door positieve figuur verschijnt, zijn de meeste andere mannenfiguren in haar debuut eerder negatieve figuren. Zo wordt Nanette's broer Lorenzo, die voor Albert een soort van mentor is, als een tamelijk ambivalente en problematische figuur opgevoerd die niet te doorgronden is. Zijn psychische onrust blijkt vooral uit de fysionomistische beschrijving die Albert van hem geeft. Bij de gelaatkundige beschrijving van Lorenzo liet Mereau-Brentano zich ongetwijfeld leiden door Johann Caspar Lavater's omstrepen, maar populaire fysionomistische leer die ervan uit gaat dat uit gelaatstreken karaktereigenschappen af te leiden zijn. Naast de getormenteerde en gesloten Lorenzo voert Mereau-Brentano ook een kardinaal ten toneel, die ze als wellustig, hebzuchtig en welstellend karakteriseert. Deze door en door slechte man wil, volledig in strijd met



Portret van de jonge Mereau-Brentano.

zijn zogenaamde katholieke geloof, van Nanette zijn gezelschapsdame maken. Door middel van deze figuur stelt Mereau-Brentano de immoraliteit van de clerus aan de kaak. In tegenstelling tot het overgrote deel van de achttiende-eeuwse vrouwelijke schrijfsters schopt ze tegen de schenen van de kerk.

Een poging tot het doorbreken van rolpatronen

Ook in haar briefroman *Amanda und Eduard* werkt Mereau-Brentano zowel met door en door goede figuren als met negatieve personages. In deze roman ontwerpt ze verschillende geslachtsrollen, die de romanfiguren definiëren en karakteriseren. Verscheidene figuren uit hun visie op de vrouw, waardoor de toenmalige geslachtsproblematiek goed doorschemert in het werk. Zo verschijnt Albret, Amanda's oudere echtgenoot als een vrouwonvriendelijke figuur die niet in staat is zijn vrouw naar waarde te schatten en enkel bekommerd is om Amanda's uiterlijke schoonheid. Door middel van deze figuur hekelt de schrijfster de toenmalige kleinburgerlijke opvatting die de vrouw louter als een object en in het beste geval als een naïeve kindvrouw benaderde. De gesloten en norse Albret, die zich vaak schamper over het vrouwelijke geslacht uitlaat, identificeert de vrouw volledig in de geest van Rousseau met emotiona­liteit en irrationaliteit. In tegenstelling tot Albret, die Amanda nooit om haar intelligentie looft, prijst Amanda's minnaar Eduard haar wel om haar scherpzinnigheid. Opvallend is wel dat hij dit talent niet verbindt met Amanda's intellectuele capaciteiten, maar met haar vrouwelijke intuïtie. Net als Rousseau verwacht dus ook de zachtvaardige Eduard geen intellectuele reflecties van de vrouw, maar eerder een praktisch denken. Eveneens conventioneel is Eduard's opvatting dat vrouwen absoluut

niet horen te schrijven. Dat net de kunstzinnige Eduard deze opvatting heeft, houdt niet enkel verband met het toenmalige negatieve beeld van de schrijvende vrouw en de intellectuele brisantie van het schrijven, maar ook met autobiografische factoren. Zo verhinderde Mereau-Brentano's tweede echtgenoot Clemens Brentano, die de figuur van Eduard beïnvloedt heeft, de literaire bedrijvigheid van zijn vrouw, dat tot de ondermijning van haar gevoel van eigenwaarde leidde. Clemens-Brentano vond dat wanneer zijn echtgenote dan toch absoluut literair bedrijvig wilde zijn, ze tenminste niet moest publiceren.

Hoewel ook Eduard's vrouwenbeeld uiterst conventioneel is, prijst hij, in tegenstelling tot Albret, meermaals het vrouwelijke geslacht. Tevens stelt hij de vrouwonvriendelijke manier waarop vele mannen hun eega behandelen aan de kaak. De figuur Eduard fungeert duidelijk als spreekbuis voor Mereau-Brentano's kritiek op de verhouding tussen man en vrouw rond 1800.

Tot slot weerspiegelt Mereau-Brentano's tweede pennenvrucht niet enkel haar vrij conventionele opvatting van de rol van beide geslachten, maar ook haar conceptie van het huwelijk. Hoewel Bürger meent dat Mereau-

Brentano het huwelijk op een onverschillige manier behandelt, vind ik dat Mereau-Brentano helemaal niet zo onverschillig tegenover het huwelijk staat. Het klopt dat Amanda haar toevlucht zoekt in een buitenechtelijke relatie met Eduard, maar ze doet dit slechts nadat ze alle moeite heeft gedaan om haar huwelijk met de barse en gevoelloze Albret te doen slagen. Verder valt niet te ontkennen dat vele van Mereau-Brentano's figuren in haar romans en kortverhalen een uiterst afwisselend liefdesleven zonder wettelijke of kerkelijke zegen voeren. Toch houdt de schrijfster in *Amanda und Eduard* een vurig pleidooi door het huwelijk als "de meest vrije en gelukkigste toestand" te bestempelen. Belangrijk is wel dat de schrijfster het huwelijk niet ziet als een wettelijke of kerkelijke verbinding, maar als een verbinding van twee zielen.

Mereau-Brentano's *Blütenalter der Empfindung* en *Amanda und Eduard* zijn zowel uit thematisch als uit stilistisch opzicht interessant. Beide achttiende-eeuwse romans worden immers door een maatschappijkritische thematiek gekenmerkt, die echter door het gebruik van metaforen kunstig versluierd wordt.

Kathleen Serruys studeerde Germaanse Filologie aan de Vrije Universiteit Brussel, waar ze ook haar aggregaat behaalde. Momenteel geeft ze Nederlands en Duits in het Sint-Niklaasinstituut te Anderlecht. Het artikel is gebaseerd op haar thesis.

Literatuur

- Mereau-Brentano, Sophie, *Das Blütenalter der Empfindung. Amanda und Eduard, Romane*, Hg. und kommentiert von Katharina von Hammerstein, München, 1996
- Mereau-Brentano, Sophie, *Ein Glück, das keine Wirklichkeit umspannt. Gedichte und Erzählungen*, Hg. und kommentiert von Katharina von Hammerstein, München, 1996
- Mereau-Brentano, Sophie, *Wie seh'n' ich mich hinaus in die freie Welt. Tagebuch, Betrachtungen und vermischte Prosa*, Hg. und kommentiert von Katharina von Hammerstein, München, 1996
- Becker-Cantarino, Barbara, *Der lange Weg zur Mündigkeit. Frau und Literatur (1500-1800)*, Stuttgart, 1987
- Brinker-Gabler, Gisela, Ludwig, Karola und Wöffen, Angela, *Lexikon deutschsprachiger Schriftstellerinnen 1800-1945*, München, 1986
- Bürger, Christa, *Leben Schreiben. Die Klassik, die Romantik und der Ort der Frauen*, Stuttgart, 1990
- Bürger, Christa, 'Die mittlere Sphäre', Sophie Mereau – Schriftstellerin im klassischen Weimar. In: *Deutsche Literatur von Frauen. 1. Band: vom Mittelalter bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Hg. von Gisela Brinker-Gabler. München, 1988, S. 366-388.
- Gersdorff, Dagmar, von, *Dich zu lieben kann ich nicht verlernen. Das Leben der Sophie Brentano-Mereau*, Frankfurt am Main, 1990
- Günzel, Klaus, *Die deutschen Romantiker: 125 Lebensläufe; ein Personenlexikon*, Zürich, 1995
- Hammerstein, Katharina von, *Sophie Mereau-Brentano: Freiheit - Liebe - Weiblichkeit. Trikolore sozialer und individueller Selbstbestimmung um 1800*, Heidelberg, 1994
- Hammerstein, Katharina von, 'Eine Erndte wil ich haben ...' Schreiben als Beruf(ung). Sophie Mereau-Brentano (1770-1806). In: *Beruf: Schriftstellerin. Schreibende Frauen im 18. und 19. Jahrhundert*, Hg. von Karin Tebben, Göttingen, 1998, S. 132-159.
- Lehmann, Christine, *Das Modell Clarissa. Liebe, Verführung, Sexualität und Tod der Romanheldinnen des 18. und 19. Jahrhunderts*, Stuttgart, 1991
- Runge, Anita, *Literarische Praxis von Frauen um 1800. Briefroman, Autobiographie, Märchen*, Hildesheim, 1997
- Wosgien, Gerlinde Anna, *Literarische Frauenbilder von Lessing bis zum Sturm und Drang. Ihre Entwicklung unter dem Einfluß Rousseaus*, Frankfurt am Main, 1999

Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922)

Wie in Utrecht het pand van de FNV Kappersbond / Schoonheidsverzorging aan de Nagtegaalstraat 37 passeert, ziet op ooghoogte een plakette. Een onopvallende grijze gevelsteen herinnert aan een vroegere bewoonster: 'Clara Meijer-Wichmann 1885-1922. Verdedigster der menselijkheid'. Over deze vrouw publiceerde Ellie Smolenaars een biografie: Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922).

Sinds haar overlijden in 1922 leeft Clara Wichmann op verschillende manieren voort. Het proefprocessenfonds dat de Staatkundige Gereformeerde Partij met succes aanklaagde wegens vrouwendiscriminatie draagt haar naam. Tot 2005 bestond het naar Wichmann vermoemde instituut voor Vrouw en Recht, en sinds 1988 reikt de Liga voor de Rechten van de Mens jaarlijks op 10 december de Clara Meijer-Wichmannpenning uit. Tegenwoordig lijkt Clara Wichmann dus vooral geassocieerd te worden met mensenrechten, of met 'menselijkheid' zoals de formulering op de in 1985 onthulde gevelsteen luidt. Die frase verwijst naar de titel van een biografische brochure die in 1933 werd gepubliceerd door Bart de Ligt, een anarchistische ex-predikant die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog pleitbezorger van dienstweigeraars toonde, lid werd van de Bond van Christen-Socialisten maar in 1919 de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen oprichtte. Via dergelijke organen ontmoette hij Clara Wichmann en haar latere echtgenoot, de dienstweigeraar Jo Meijer. Evenals De Ligt was het paar Meijer-Wichmann ook betrokken bij de in 1916 opgerichte Internationale School voor Wijsbegeerte in Leusden, en nam het deel aan de salonbijeenkomsten van vrijdenkster Geertruida Kapteyn-Muysken. Zelf richtten Meijer en Wichmann het Comité van Actie tegen de bestaande opvattingen omtrent Misdaad en Straf (1919) en de Bond van Religieuze Anarcho-Communisten (1920) op. Nadat Wichmann in 1922 in het kraambed was gestorven, hield Meijer de herinnering aan zijn vrouw en haar gedachtegoed levend door artikelen en lezingen uit haar laatste levensfase te bundelen, en van een biografische schets te voorzien. Daarin besteedde hij weinig aandacht aan de periode voor hun kennismaking in 1917, maar onder vrouwenhistorici zal Wichmann vooral bekend zijn vanwege haar feministische activiteiten. In 1909 trok zij de oprichting van een Utrechtse afdeling van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, de door Lizzy van Dorp en Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck opgerichte tegenhanger van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Met haar mede-bestuursleden Willem Werker en Corrie Beaujon-Werker propageerde Wichmann vervolgens een nieuwe vorm van feminisme. De uitwerking van dit 'ethische feminisme' is te lezen in *De vrouw, de vrouwenbeweging en het vrouwenvraagstuk. Encyclopaedisch handboek* dat tussen 1913 en 1918 onder redactie van het drietal verscheen.



Over de inhoud en achtergronden van het nieuwe of ethische feminisme valt niets te lezen in de biografie die Ellie Smolenaars over Clara Wichmann schreef. Ook zal de lezer vergeefs zoeken naar substantiële passages betreffende het gedachtegoed van deze juriste over de hervorming van het strafrecht, geschiedenis en (r)evolutie. In de verantwoording schrijft Smolenaars weliswaar dat Wichmann 'juweeltjes' schreef die nog steeds tot nadenken stemmen, maar wat er zo bijzonder is aan de geciteerde uitspraken mag de lezer zelf uitzoeken. Misschien kwam Smolenaars er niet uit, ze schrijft zelf dat ze Wichmann lang niet altijd begreep. Dat gold en geldt waarschijnlijk voor meer mensen, want Clara Wichmann was een hybride geest die in haar tijd een heel eigen gedachtegoed ontwikkelde. Juist daarom zou deze vrouw een serieuze intellectuele biografie verdienen, voortbouwend op Mineke Bosch' uitstekende hoofdstuk over Wichmann in haar dissertatie *Het geslacht van de wetenschap* (1994).

Smolenaars koos daarentegen voor een 'spannend drama' over 'de geest en het gemoed' van Wichmann, 'haar vlees en bloed'. Het resultaat moest een 'docudrama' zijn, dat de lezer dwingt tot het doorleven van Wichmanns levensverhaal. In drie delen en 35 korte hoofdstukken passeert inderdaad het leven van Wichmann, vanaf de jeugd- en studiejaren in Utrecht tot de verhuizing naar Den Haag vanwege een baan bij het Centraal Bureau voor de Statistiek en de jaren van praktisch idealisme, huwelijk en dood. Het dramatische geheel doet mij echter ouderwets aan. Elk hoofdstuk begint als een negentiende-eeuwse roman, met een korte samenvatting van wat zal volgen. De stijl is bovendien oubollig en clichématig en doet nog het meest denken aan een ouderwets meisjesboek. In een hoofdstuk over het huwelijk van Meijer en Wichmann in 1921 en haar zwangerschap schrijft Smolenaars bijvoorbeeld: 'En Clara legde haar hand op de veelbelovende golving van haar buik en vroeg zich af wat haar toekomst zou brengen'.

In haar verantwoording stelt Smolenaars een 'bijzondere biografie' voor een 'bijzonder mens' te hebben willen schrijven, waarin ze het stilstaande archiefmateriaal tot bewegend leven heeft willen wekken. Dat is niet gelukt. De uit diverse archiefmaterialen (dagboek, brieven, lezingen, literatuur) samengestelde dialogen wekken vanwege de stijl eerder irritatie. Ik ben er wel van overtuigd dat Clara Wichmann een bijzonder mens was, maar juist het unieke van haar ideeën is in deze 'bijzondere biografie' uit beeld verdwenen. Behalve met de stijl heeft dat te maken met het perspectief van deze biografie. Smolenaars lijkt zich uitsluitend te hebben gericht op het dramatische leven van Clara Wichmann zelf, zonder voldoende aandacht te besteden aan de sociaal-culturele en intellectuele context waarin zij leefde. Wat resteert is een clichébeeld van een nerveuze vrouw die druk bezig is met het zoeken naar 'de essentie' en 'vrijheid'.

Marijke Huisman (1972) doet aan de Erasmus Universiteit Rotterdam promotie-onderzoek naar de commercialisering van autobiografisch schrijven tussen 1850 en 1918. In 1996 rondde zij haar studie geschiedenis af met een doctoraalscriptie over het Encyclopaedisch Handboek.

Ellie Smolenaars, *Passie voor vrijheid. Clara Wichmann (1885-1922)*. Amsterdam: Aksant 2005. 248 blz. ISBN 90 5260 173 9. Prijs: € 24,90.

Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939

Bijna twee decennia lang heeft journaliste en neerlandica Aukje Holtrop zich verdiept in het leven van de kinderboekenschrijfster Nynke van Hichtum. Het resultaat is een biografie, waarop zij in het najaar van 2005 promoveerde aan de Rijksuniversiteit Groningen.

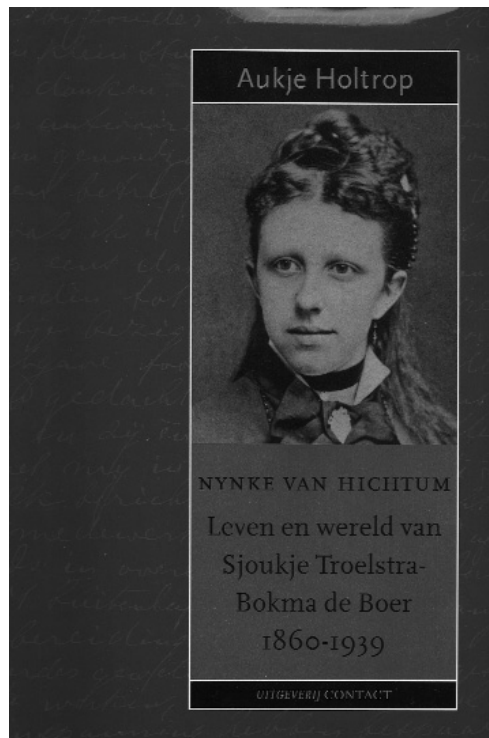
Het leven van de schrijfster van de kinderboeken *Afke's tiental* en *Jelle van Sipke-Froukjes*, waarmee oudere generaties in Nederland zijn opgegroeid, heeft een boeiende biografie opgeleverd. Sjoukje Bokma de Boer, de eigenlijke naam van Nynke van Hichtum, groeide op als domineesdochter in het noorden van Friesland. Over de jeugd van Sjoukje is weinig bekend en dat stelde de biografie voor een dilemma. In haar verantwoording schrijft Aukje Holtrop dat ze in haar biografie niet heeft geprobeerd losse eindjes aan elkaar te knopen. Toch is ze er in geslaagd het leven van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer en de schrijversloopbaan van Nynke van Hichtum samen te brengen in een zeer lezenswaardig levensverhaal.

Uit wat bekend is van haar jeugd jaren blijkt dat er al vroeg in Sjoukje een schrijfster schuil ging. Ze had een brede culturele belangstelling en las veel boeken. Hoewel het hoofd van de school haar al het advies gaf om verder te gaan met schrijven, kwam dit pas op gang toen zij de getalenteerde dichter en rechtenstudent Pieter Jelles Troelstra ontmoette en ze haar eigen kinderrubriek kreeg in het tijdschrift *For Hûs en Hiem*, dat was opgericht door Troelstra. Na een idyllisch begin verslechterde hun huwelijk echter, toen Sjoukje na de geboorte van hun tweede kind ernstige psychische en lichamelijke klachten kreeg. Door de hulp aan arbeiders raakte de advocatenpraktijk van Troelstra bovendien in de financiële problemen. Verhuizingen volgden elkaar snel op en om wat geld te verdienen ging Sjoukje weer schrijven.

In 1903 verscheen *Afke's tiental*, gebaseerd op verhalen van hun dienstmeisje. Als leider van de SDAP streed Troelstra voor verbetering van het bestaan van arbeiders. Het succes van *Afke's tiental*, dat juist het idyllische benadrukte van het eenvoudige arbeidersbestaan, stoorde Troelstra in hoge mate. De echtscheiding in 1907 betekende voor Sjoukje een nieuw begin van een succesvol en productief schrijverschap.

Sjoukje leed haar hele leven onder een zwak gestel, maar dit weerhield haar er niet van om het ene na het andere boek te publiceren. Tot op hoge leeftijd schreef ze artikelen, stelde ze bundels samen met door haar verzamelde en bewerkte verhalen voor kinderen en in 1929 verscheen van haar hand de vertaling van het Engelse kinderboek *Winnie-the-Pooh*, dat een groot succes werd.

In de biografie is veel ruimte voor maatschappelijke kwesties die speelden aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. In het bijzonder de vrouwenemancipatie, de psychiatrie, de reformbeweging en het onderwijs worden uitvoerig belicht. Op deze wijze geeft de biografie een beeld van de wereld waarin Sjoukje opgroeide en leefde. Alhoewel getrouwd met een bevlogen politicus en bevriend met Cornélie Huygens en Nellie van Kol was Sjoukje zelf niet actief op politiek gebied en hield ze zich afzijdig van de strijd om vrouwenrechten. Met Nellie van Kol voerde ze wel discussies over kinderliteratuur en vanaf 1900 nam Sjoukje een aantal taken van haar over. Zo ging ze in verschillende tijdschriften kinderboeken recenseren onder haar pseudoniem Nynke van Hichtum. Ze gaf daarbij blijk van een uitgesproken opvatting over de eisen en voorwaarden waaraan goede jeugdliteratuur moest voldoen en zo ontwikkelde ze zich tot dé kinderboek-



kendeskundige in Nederland.

Door het ontbreken van materiaal, zoals een groot deel van de correspondentie, was het voor Aukje Holtrop lastig om de opvattingen van Sjoukje over politieke kwesties te achterhalen. Daarnaast worstelt de biografie met de betrouwbaarheid van haar bronnen. Dit wordt vooral duidelijk bij de verschillende versies van de echtscheiding. Om deze dramatische gebeurtenis van meerdere kanten te kunnen belichten, heeft Holtrop in de biografie vier verschillende versies van de echtscheiding opgenomen, gebaseerd op de brief van Sjoukje aan het bestuur van de SDAP, een brief aan een vriendin, de memoires van Troelstra en een nooit opgevoerd toneelstuk van zijn hand. De biografie probeert geen afgerond verhaal te geven, maar laat zo duidelijk zien dat er verschillende versies zijn.

De biografie is geschreven voor een breed publiek, in het bijzonder voor liefhebbers van historische onderwerpen, en geeft een gedocumenteerd beeld van het leven van de schrijfster van *Afke's tiental* en de eerste vrouw van de socialist Troelstra. De leesbaarheid van deze studie stond voor de biografie centraal. Zo heeft zij ervoor gekozen geen noten op te nemen. Hoewel dit het leesplezier ten goede komt, is het daardoor voor wetenschappelijk gebruik minder geschikt. Door de uiterst prettige stijl waarin de biografie is geschreven blijft het leven van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer alias Nynke van Hichtum tot op het eind boeien.

Lenny Vos is verbonden aan het Promovendi en Postdoc Centrum van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij werkt aan een proefschrift over de positie van vrouwelijke auteurs in het naoorlogse Nederlandse literaire veld.

Aukje Holtrop, *Nynke van Hichtum. Leven en wereld van Sjoukje Troelstra-Bokma de Boer 1860-1939*. Amsterdam: Contact 2005. ISBN 90 254 1716 7. Prijs: € 45,-.

Een nieuwe lente, een nieuw geluid. Dus ook een nieuw bestuur met nieuwe plannen voor de VVG.

De vrouwengeschiedenis, zoals die vorm heeft gekregen in de jaren zeventig van de vorige eeuw, heeft in de afgelopen tijd veel van haar glans verloren en is in het defensief geraakt. Aan de universiteit is het vak met de invoering van het bachelor- en masterprogramma bijna overal uit het kerncurriculum verdwenen. De aparte docentplaatsen voor vrouwengeschiedenis zijn geschrapt of staan op de tocht. Studenten zeggen dat we nu leven in een post-feministisch tijdperk. In het onderwijs op VWO en HAVO is de separate aandacht voor vrouwen langzaam maar zeker weer vervaluwd en in de stofomschrijving van het eindexamenonderwerp is het geen apart thema meer. In het eindexamenonderwerp voor de komende jaren, de koloniale betrekkingen tus-

Nederland en

Indonesië, komen vrouwen zelfs nauwelijks meer voor. Droef.

Dat vraagt om herbezinning.

Het bestuur, in een vrijwel geheel nieuwe samenstelling (zie colofon), is daarmee bezig en komt met de volgende overwegingen.

Minder vrouwengeschiedenis als separaat vakgebied, veel meer het ideaal van een geïntegreerde gendergeschiedenis, doorsijpelend in alle onderdelen van het geschiedenisonderwijs en onderzoek, moet ons beleid gaan bepalen. We moeten ons in de komende tijd ook meer op het onderwijs richten. Het onderzoek is nu aan de universiteiten ondergebracht in aparte onderzoeksscholen en instituten. Wij moeten ons meer richten op de individuele geïnteresseerden in vrouwengeschiedenis, in het onderwijs en onderzoek, maar ook daarbuiten in de samenleving. We moeten zoeken naar thema's die op dit moment de maatschappelijke discussie bepalen. We moeten contact leggen met vrouwen, die tot nog toe grotendeels buiten onze organisatie zijn gebleven – vrouwen met een niet-Nederlandse achtergrond bijvoorbeeld. We moeten ook meer de internationale samenwerking zoeken en kijken wat in het buitenland de aandacht trekt. Zo komen we tot de volgende plannen.

Dit najaar bieden we aan eindexamendocenten VWO en HAVO een nascholingscursus aan die we wijden aan het thema gender en etniciteit in de koloniale betrekkingen van Nederland met Indonesië. We dragen mogelijkheden aan om het eindexamenonderwerp vanuit een genderbenadering in te vullen. We hebben een lid van de commissie-De Rooij gevraagd tijdens deze cursus zijn visie te geven op de huidige invulling – en dus de feitelijke uitschrijving van vrouwen uit het geschiedenisonderwijs. Zie het artikel van Mieke de Vos elders in dit nummer. Vanuit het bestuur is Renée

Beukers de komende jaren contactpersoon voor het onderwijs.

De website van de VVG wordt opnieuw opgezet in samenwerking met het IIAV. Docenten zullen er inspiratie kunnen vinden voor de invulling van hun lessen, leerlingen vinden er onderwerpen en geschikte literatuur voor werkstukken en scripties. Annemieke Windt en Evelien Rijsbosch, die ook bij het IIAV verantwoordelijk is voor de website, coördineren deze taak vanuit het bestuur.

Nadat Historica al twee Belgische historici had opgenomen in de redactie, heeft ook het bestuur aansluiting gezocht bij de Belgische onderzoeksters. Samen kunnen Belgische en

Nederlandse historici zoeken naar nieuwe lijnen. Samen staan we hopelijk sterker. Machteld De Metsenaere, hoogleraar aan de Vrije Universiteit van Brussel en de spin in het Belgische web van genderstudies en diversiteit, heeft erin toegestemd vicevoorzitter te worden. Ze is al met voortvarendheid aan de slag gegaan.

De samenwerkingsverbanden met het IIAV zijn

aangehaald. Met de nieuwe directeur, Saskia Wieringa, en het nieuwe bestuurslid namens de IIAV in ons bestuur, Evelien Rijsbosch, hebben we gezocht naar thema's die we zouden moeten aanpakken omdat ze op dit moment het maatschappelijke debat bepalen. Dat is voornamelijk het thema 'vrouwen en religie in onze multiculturele samenleving' geworden. Niet alleen omdat het hoogst urgent is daar vanuit de genderstudies aan bij te dragen, maar ook omdat een Leids team, waarvan ik deel uitmaak, meedingt naar de Academische Jaarpijs met exact dat thema. We hopen dat we de prijs winnen en zo vanuit een heel nieuwe invalshoek de urgentie van vrouwen- en gendergeschiedenis kunnen laten zien. Afgesproken is ook dat we samen de website van de VVG gaan ombouwen.

Het algemene beleid en de nieuwe thema's uitstippelen is vooral de taak van Eveline Buchheim en mijzelf. Terzijde, Eveline is het enige bestuurslid dat is blijven zitten en in de afgelopen jaren heeft zij, laten we wel zijn, samen met Mariken Schuur, de hoofdredacteur van Historica, de vereniging levend gehouden. Ze kregen daarvoor terecht hulde op de jaarvergadering.

We willen graag de discussie over onze plannen aangaan met geïnteresseerde leden. Van hen willen we ook nieuwe ideeën en thema's horen. Onze e-mailadressen staan in de colofon.



Onder de loep

Veel mensen denken dat archiefwerk saai is, en dat er alleen stoffige mensen werken met rare trekjes. Niets is minder waar (dat het saai is dan). Je zou er een spannende detective over kunnen schrijven. Er komt veel spuurwerk bij kijken, vooral bij de foto's waar nauwelijks of geen informatie bij zit. Dan word je al snel deskundig op het gebied van bijvoorbeeld de ontwikkelingen in het straatbeeld of de mode. Want aan de haardracht of de kleding kun je het beeld dan in ieder geval in een bepaald tijdperk plaatsen. Maar je wilt natuurlijk ook graag weten waar het precies over gaat en wie er zijn afgebeeld. Dan begint de speurtocht naar meer informatie.

Kleine flintertjes informatie kunnen bij het spuurwerk helpen en resulteren in een 'sneeuwbal-effect'. De foto's bij dit artikel hebben al een deel van hun geheimen prijsgegeven. Daarbij kwamen we interessante, pikante details te weten. We zagen een vrouwenkoor zingen tijdens een activiteit van Wij Vrouwen Eisen, want uit het archief van deze organisatie is deze foto afkomstig. Verder stond er '1977' achterop. Maar verder wisten we nog niets. Er staan echter wel een aantal bekende dames van de tweede feministische golf op de foto, dus maar eens wat e-mailtjes gestuurd naar een aantal dames. Door de reacties kwamen verschillende zaken aan het licht. De een beweerde dat bij deze abortusdemonstratie in 1974 (het was dus niet 1977) alleen vrouwen van Wij Vrouwen Eisen waren, maar iemand anders vertelde ons dat de Nederlandse Vrouwen Beweging (NVB) er wel bij was. Intussen weten we van een aantal vrouwen de namen, maar nog niet van allemaal. Mocht u nog iemand herkennen die we nog niet hebben vermeld, dan horen we dit graag. Ook de foto van de spreekster is tijdens deze bijeenkomst genomen. Het is een lid van de NVB weten we nu, maar wie?

Voor je het weet is zo weer een uiterst interessante werkdag voorbijgevlogen en kun je weer tevreden naar huis, blij met de gevonden resultaten! Niks saai. Alleen af en toe een beetje stoffig. Rare trekjes krijg je er misschien toch wel van. Bij elke foto die je ziet (en dat zijn er op een doorsnee dag toch behoorlijk wat!) schiet je vanzelf in de "detective-mode" en wil je weten wat er nog meer achter steekt.....

*Elkie Jordans, beeldarchivaris IIAV
020-67651318, beeld@iiv.nl*

Service en Nieuwe Boeken

Personalia

Francisca de Haan



Dr. Francisca (F.M.) de Haan (1957) is met ingang van 1 november 2002 werkzaam is. Het onderzoek van Francisca de Haan richt zich op de vergelijkende geschiedenis van de internationale vrouwenbeweging in de negentiende en twintigste eeuw. Tijdens het 20e International Congress of Historical Sciences in Sydney 2005 is Francisca de Haan tevens gekozen tot Vice-President van de International Federation for Research in Women's History.

Monique Leyenaar

Dr. Monique (M.H.) Leyenaar (1955) is met



Foto: Arenda Oomen

ingang van 1 april 2006 benoemt tot hoogleraar bij de Faculteit der Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen met als leeropdracht Vergelijkende Politicologie, in het bijzonder politieke vernieuwing en politieke participatie. Monique Leyenaar doet onderzoek naar politieke participatie, de toegankelijkheid van politieke instituties en de kwaliteit van politieke besluitvorming.

Vers van de pers

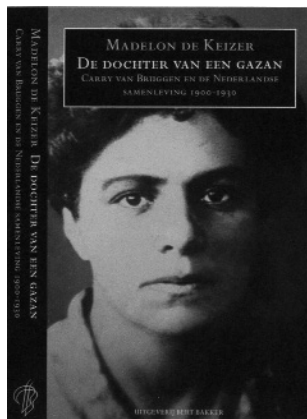
Esther Bakker ed.
Een reis kan alles veranderen.

Historische reisverhalen van Nederlandse vrouwen

Prometheus, 2006.

€ 12,50.

Dat Britse vrouwen met hutkoffer en omvangrijke japonnen de wereld rondreisden is bekend. Maar ook taal van Nederlandse vrouwen zoeken al eeuwenlang het avontuur en schreven daar mooie verhalen over. Esther Bakker zocht in archieven en antiquariaten naar vergeeten dagboeken en reisverslagen van Nederlandse vrouwen en bundelde ze.



Madelon de Keizer
Carry van Bruggen en de Nederlandse samenleving 1900-1930

Bert Bakker, 2006.

€ 19,95.

Madelon de Keizer verkent, met de joodse schrijfster Carry van Bruggen (1881-1932) als gids, de verhouding tussen joden en niet-joden in de Nederlandse samenleving van de eerste drie decennia van de twintigste eeuw. Dit onderwerp is in de Nederlandse geschiedschrijving nog nauwelijks onderzocht.

Claudette Baar
Uw sekse en de onze Vrouwen en genootschappen in Nederland (1750-1810)

Vantilt, 2006. ca. € 29,90.



In dit boek geeft historica Claudette de Baar de dilemma's weer rond de sociabiliteit van vrouwen aan het einde van de

achttiende eeuw, in Nederland en in andere landen. Waarom stonden vrouwen aan de zijlijn van verenigingen ter meerdere eer en glorie van kunst en wetenschappen? Was het bijwonen van openbare studieuze bijeenkomsten niet zoals het hoorde? Of waren er andere redenen waarom vrouwen buitengesloten werden? Een ding is duidelijk: heren domineerden het genootschapsleven en zij bepaalden bij welke activiteiten dames wel en niet werden toegelaten. Het viel echter niet te voorkomen dat vrouwen steeds meer ruimte in de publieke sfeer voor zich opeisten.

Ria Jaarsma en Elske ter Veld
'Zeg maar Hannie...'
65 jaar strijdlustig in politiek en samenleving
Innmerc, 2006. € 14,95.



Hannie van Leeuwen zet zich al 65 jaar in voor politiek en maatschappij. Eerst voor de ARP in de Tweede Kamer, later als lid van de Eerste Kamer en in tientallen andere maatschappelijke functies. Dit boekje schetst aan de hand van enkele van haar belangrijkste aandachtsgebieden (zorg, sociale zekerheid, emancipatie) een beeld van deze politica en haar werk.